

Odense middelalderlige Bispegård

Af Kjeld Borch Vesth

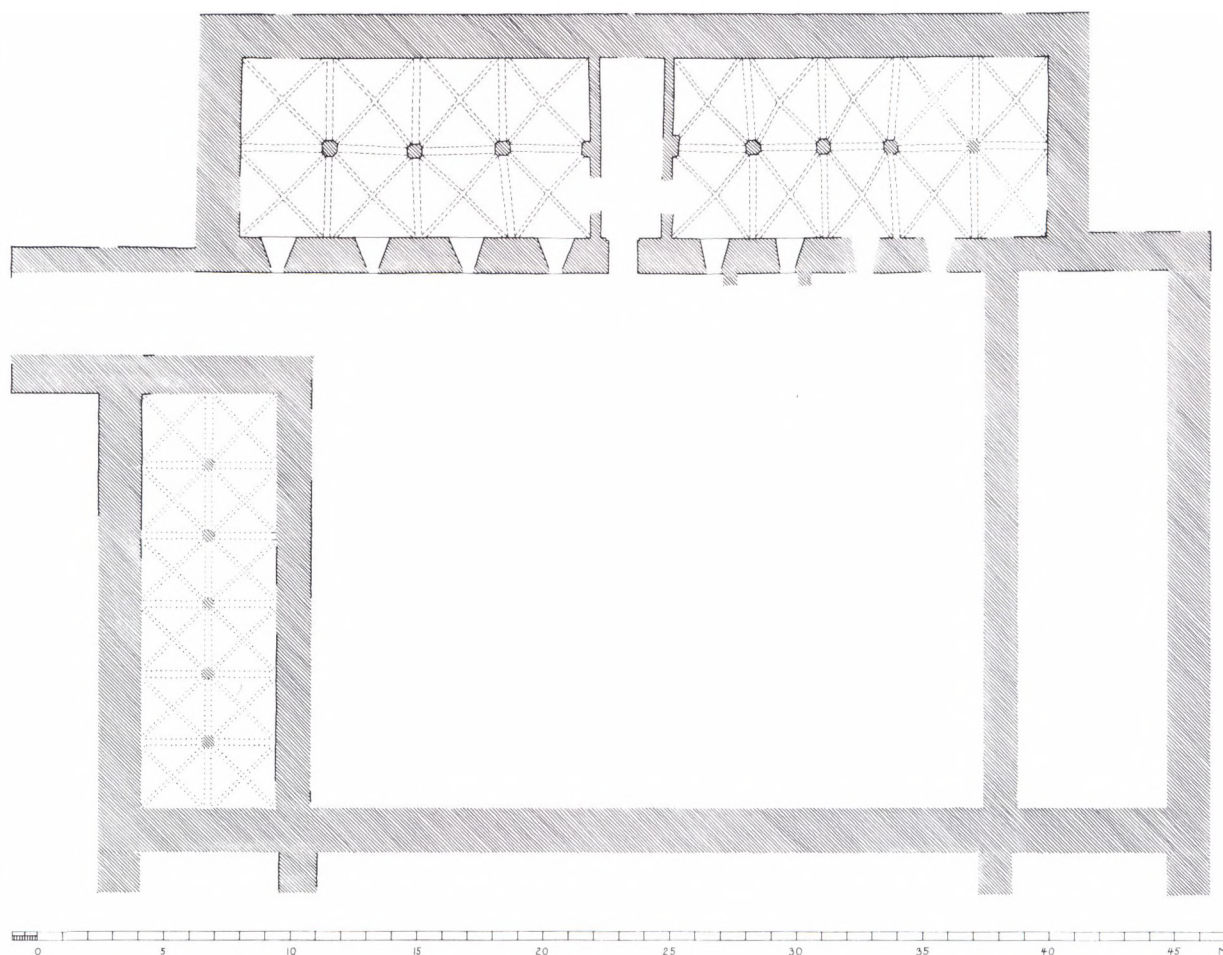
1. Indledning

Den middelalderlige bispegård indgår i det bygningskompleks, der idag bedre kendes som Odense Adelige

Jomfrukloster. Anlægget består nu af en stor grundmur-ret bygning i tre etager, orienteret øst-vest, med en bindingsværks sidelænge i en etage mod øst (fig. 1).

Fig. 1. Bispegården indgår i dette anlæg, der idag bedre kendes som Odense Adelige Jomfrukloster. Trods mange ombygninger er der i de to nederste etager bevaret så meget af bispegårdens nordfløj, at den oprindelige bygning i store træk kan rekonstrueres.

Det ligger næsten midt i byen ved Albani Torv, på en sydvendt skråning ned mod Odense å.

Kernen i den grundmurede bygning var oprindelig nordfløj i et bispegårdsanlæg, der ifølge en nu forsvunden indskriftstavle skal være opført af biskop Jens Andersen 1504-08. Det har været et meget stort anlæg.

Nordfløjen er således det største af de delvist bevarede middelalderlige stenhuse i Odense.

Arrene i den grundmurede bygnings ubehandlede murflader vidner om bygningens omskiftelige tilværelse. Fra opførelsen til reformationen fungerede den som bispegård for de katolske bisper. Under grevens fejde

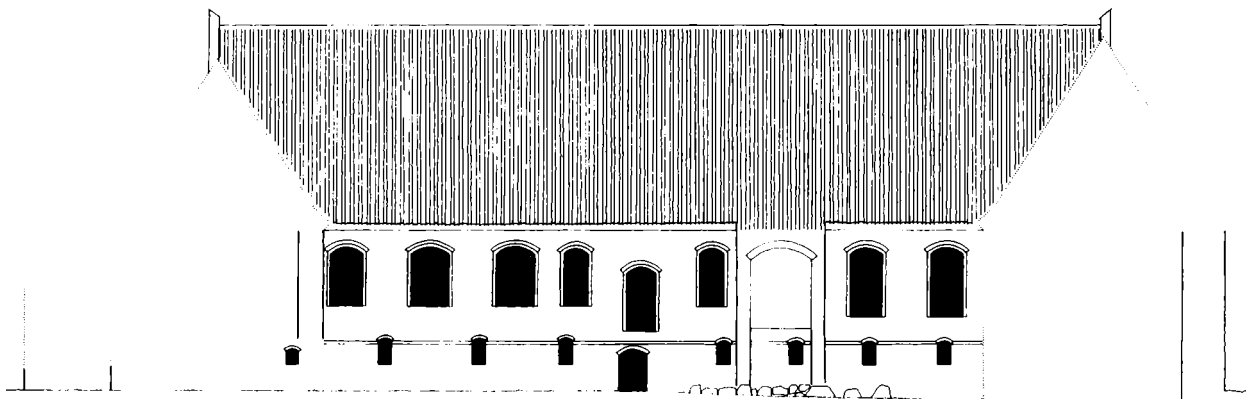

Fig. 2. Rekonstruktionsforsøg omkring 1508, da bispegårdsanlægget var fuldt udbygget. 1:300

Anlægget kan rekonstrueres ud fra sporene i den eksisterende bygning og de arkæologiske udgravninger. Det har været et trefløjet anlæg lukket mod syd med en mur. Adgangen har været fra vest gennem et fremspringende porthus. At dømme efter nordfløjen har anlægget været lukket udadtil mod byen med små vinduesglugger og tykke mure og åbent indadtil mod gården med store vinduer. Vinduerne har haft forskellig størrelse afpasset efter de bagvedliggende rum. Adgangen til nordfløjen har været ad en udvendig trætrappe. Ud over vinduerne har der været en karnap eller udbygning mod gården.

blev gården delvist ødelagt, da borgerne stormede og indtog det delvist befæstede anlæg (1).

Efter reformationen overgik den katolske bispegård til Kronen og lå tilsyneladende ubenyttet hen til 1560, hvor Frederik II igangsatte byggearbejder for at indrette den til kongsgård (2). Hvor meget der blev bygget er ikke klart, for allerede i 1575 gav kongen ordre til, at ikke alene de gamle bygninger på bispegården men også de nyopførte skulle nedbrydes. Materialerne skulle bruges til istandsættelse af Sct Hans kloster, hvor kongen fandt det bedre at holde hus (3).

Inden bygningerne var helt nedbrudte, blev resterne dog solgt til købmanden Oluf Bager (4), der i 1500-tallets slutning var Odenses store bygherre. Omkring dette tidspunkt må den øverste etage være blevet bygget på. Om det var Oluf Bager eller en af de følgende ejere, der var bygherren vides ikke. Det må dog formodes, at den allerede var kommet til, da Jørgen Brahe til

Hvedholm omkring 1630 købte gården af Claus Brochenhus (5).

Gården var herefter i slægten Brahes eje, indtil Karen Brahe i 1716 oprettede et kloster for jomfruer af dansk adel i bygningerne (6). Jomfruklosteret fungerede i bygningerne til omkring 1972, hvor anlægget blev overtaget af Odense kommune.

2. Anlæggets udvikling

Umiddelbart kan de mange spor efter bygningsændringer synes noget forvirrede. Ved en nøjere gennemgang af murene kan der dog udskilles i hvert fald fire større byggeperioder.

Ved bygningens opførelse og ved de efterfølgende større ombygningsarbejder blev der anvendt den byggeteknik, der var fremherskende for tiden. De forskellige byggefaser kan således identificeres ud fra deres

forskellige karakteristika som stenstørrelser, forbandt, formen på vinduesstik og dekorative elementer.

Bispegården 1504-1536

Anlæggets udseende ved opførelsen, som senere skal gennemgås nøjere, kan rekonstrueres på grundlag af det bevarede oprindelige murværk, der er opført af store teglsten i munkeforbandt. Vinduer og døre fra denne periode er overdækket med fladbuede stik, og vinduernes størrelser er afpasset efter de bagvedliggende rum. Adgangen til hovedetagen var omtrent midt på bygningens sydside ad en udvendig trappe. Øst herfor ses spor efter en karnap eller udbygning og ved bygningens gavle er der spor efter to nu nedbrudte sidefløje. Den bevarede bygning har således været nordfløj i et tre eller firefløjet anlæg. At der indad mod den lukkede gårdsplads har været store vinduer, mens der mod nord kun har været ganske smalle skydeskårlignende åbninger, har givet anlægget et fæstningslignende præg (fig. 2).

Kongsgård og borgerhus 1536-1600

I forbindelse med Fr. II's nedbrydningsarbejder eller måske allerede i forbindelse med indretningen til kongsgård fjernedes sidefløjene. Deres nordgavle kom dog til at indgå i den forlængelse af bygningen, der tilsyneladende skete samtidig med påbygningen af den øverste etage. De ændrede og nye vinduer fik kurvehanksbuede stik med vandret vederlag, og de nye mure opførtes i krydsforbandt. Indgangen blev flyttet mod vest, og ud for den gamle indgang blev der bygget et trappetårn, der gav forbindelse mellem etagerne.

Den nye etage blev indrettet i bare to rum, en sal og et magasinrum. Salen blev ud over indgangen forsynet med fire vinduer mod syd, mens magasinrummet kun fik to vinduer. Hvert af rummene fik dog muligvis sam-

tidig hermed hver to vinduer i gavlene, mens nordmuren i begge rum istedet for vinduer blev forsynet med vægnicher. Salen blev dekoreret med en enkel rød renæssancedekoration på væggene, og loftet blev kalket rødt. Magasinrummet fik blot hvidkalkede vægge.

I hovedetagen blev de oprindelige gavle nedbrudt i forbindelse med forlængelsen af bygningen samtidig med, at der etableredes to store rum med kaminer indbygget i de nye gavle (fig. 3).

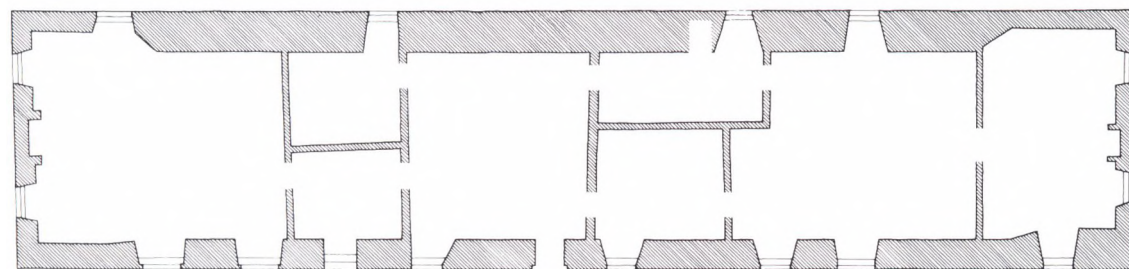
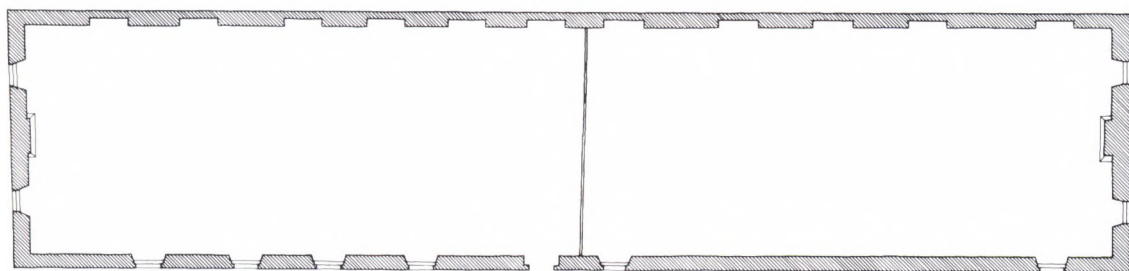
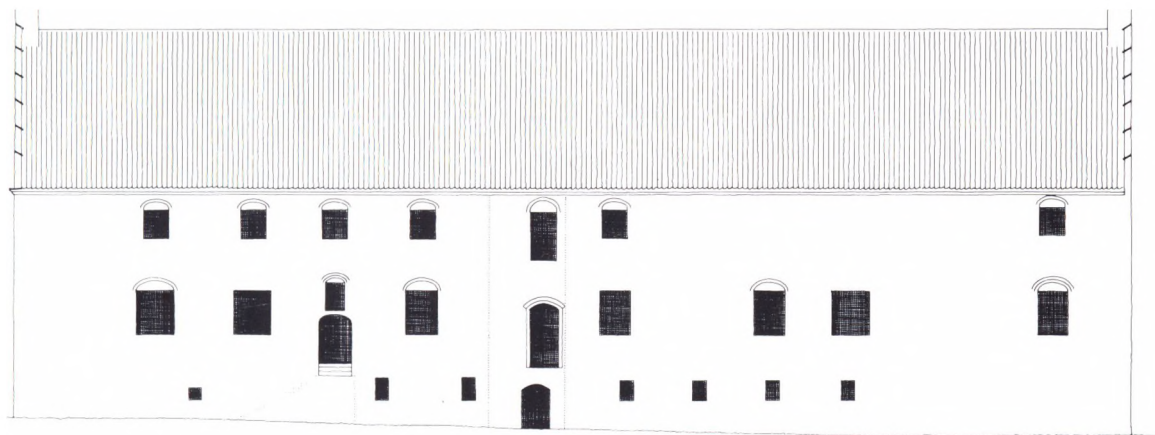
I underetagen blev der i hver ende etableret et nyt rum overdækket med kurvehanksbuede tøndehvælv.

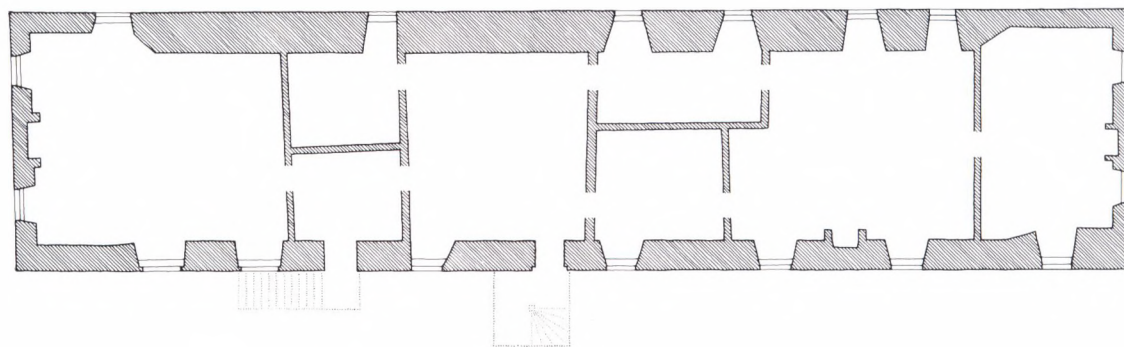
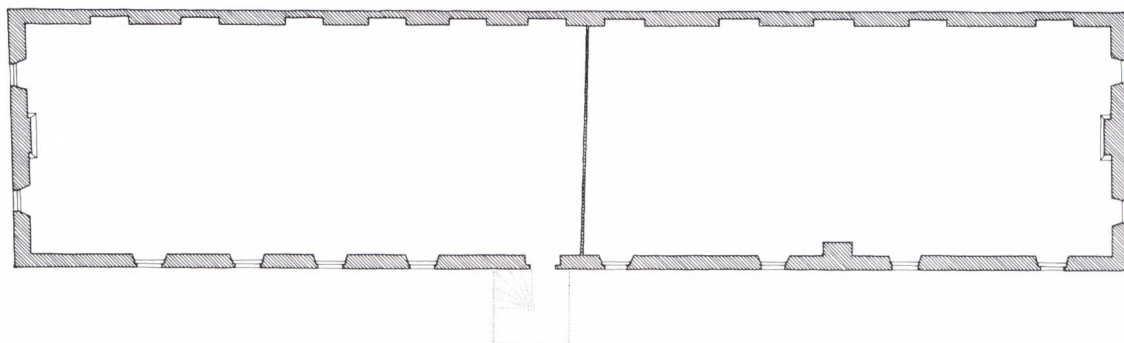
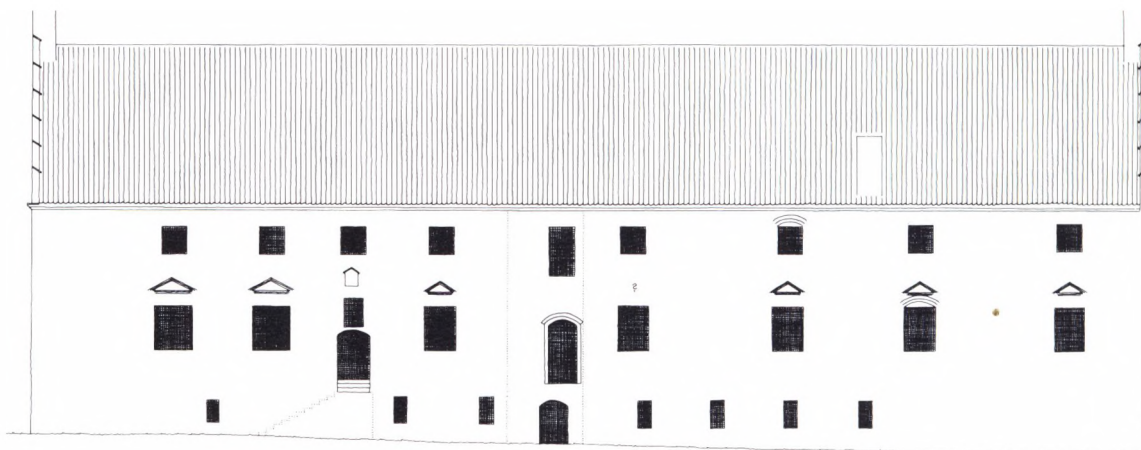
Adelsgård 1625-1717

Ved Jørgen Brahes overtagelse af gården i 1630 blev hans og hans hustrus våbener anbragt over døren. Formentlig samtidig opsattes trekantfrontoner over vinduerne. De flyttede og nye vinduer fik dobbelte fladbuede stik med skrå vederlag. Der tilføjes to vinduer til magasinet i den øverste etage samtidig med, at der blev flyttet et enkelt vindue i hovedetagens sydside. Herved opstod der en ny regularitet i facaden, idet vinduerne nu samledes i lodrette bånd. Dette viser sammen med frontonerne over vinduerne frem mod den sene renæssance eller tidlige barok, mens den foregående periodes accentuering af de vandrette vinduesbånd, med kun delvis korrespondance mellem vinduerne i de to øvre etager, viser tilbage mod den middelalderlige eller tidlige renæssances byggeskik.

I nordsiden blev der i denne periode gennembrudt tre nye vinduer. Ved det flyttede vindue i sydsiden blev indrettet en kamin i den nedlagte vinduesniche (fig. 4).

Fig. 3. Rekonstruktionsforsøg omkring 1579, efter påbygningen af tredje etage. 1:300.

Karen Brahe og Jomfruklosteret 1700-50

Bygningens udseende og indretning idag svarer i store træk til tilstanden i begyndelsen af 1700-tallet, hvor Karen Brahe overtog gården og indrettede den til jomfrukloster.

I slutningen af 1600-årene eller måske først ved indretningen til kloster blev der indrettet værelser i den øverste etage. I det gamle magasin blev der indrettet seks værelser omkring en bred gang, fire mod nord og to mod syd. Som adgang hertil blev der opført et nyt trappetårn længere mod øst. Salen blev reduceret, idet der blev indrettet fire rum i dens østlige ende. Om adgangen hertil stadig var ad det gamle trappetårn, eller om der allerede var opført en intern trappe er ikke klart. For at få lys til værelserne blev de gamle vægnicher mod nord gennembrudt og forsynet med vinduer.

Værelserne blev forsynet med limfarvede »bande-dekorationer« der symboliserer stoffer ophængt i banner. Dekorationerne var i stærke farver. Et rum havde således røde og grønne bander, og et andet havde mellem grønne bander en bande med et zig-zag mønster i forskellige farver. Senere i 1700-årene er flere af værelserne blevet forsynet med nye dekorationer i tidens stil. Disse dekorationer, bl.a. en arkade med marmorerede søjler og ophængte gyldne blomsterranker, er fundet i god stand. De har været beskyttet af de lærreder, der senere blev spændt ud over væggene som underlag for papirtapeter.

I hovedetagen gennembyrdes der også flere vinduer mod nord og rummene underdeles. De indvendige baroktrapper må ligeledes være etableret i begyndelsen af 1700-årene, mens den nuværende udvendige trappe først blev opført i 1759 som erstatning for en ældre.

Fig. 4. Rekonstruktionsforsøg omkring 1630, da Jørgen Brahe overtog gården og opsatte sit våben over den nye hovedindgang. 1:300.

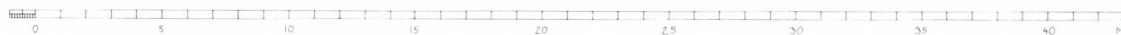
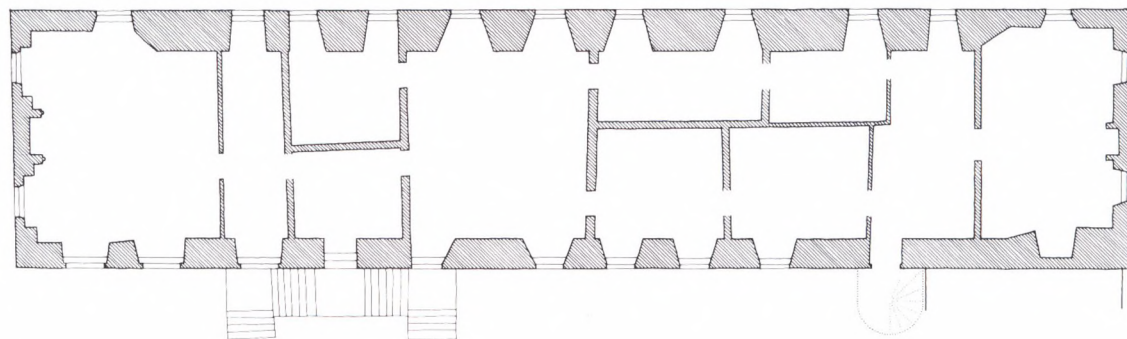
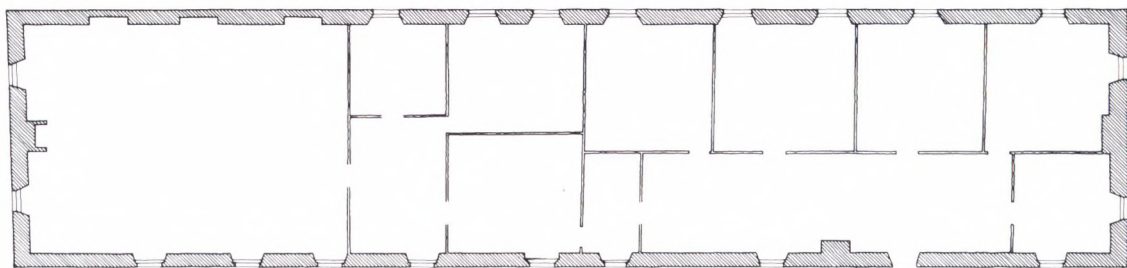
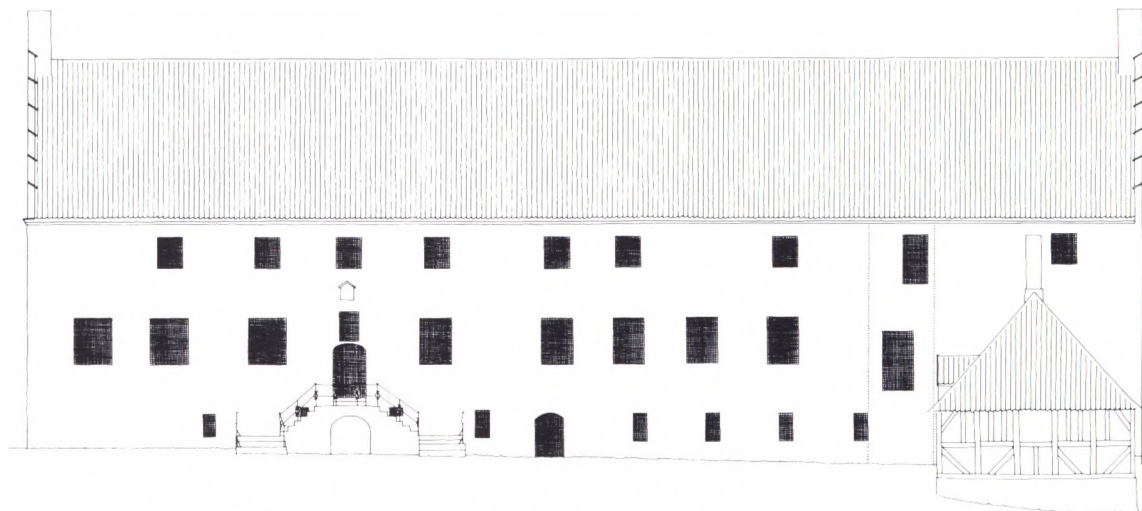
Bindingsværkslængen mod øst må også være opført i denne periode. Den skal være opført på fundamenterne af den gamle østfløj, dette er dog næppe sandsynligt, idet bindingsværksfløjens østvæg ikke som den gamle fløjs ydervæg flugter med hovedbygningens nuværende gavl (fig. 5).

På den gamle vestfløjs plads blev der i 1747-48 opført en tolvfags bindingsværkslænge. Den blev dog igen nedrevet i midten af 1800-tallet, da klosteret begyndte at sælge ud af sine ejendomme.

3. Bispegårdens bygherre

Bygherren Jens Andersen kaldet Beldenak var biskop i Odense fra 1502 til 1529. Om han selv deltog i planlægningen og udførelsen af byggeriet eller helt overlod det til bygmester og håndværkere, ved vi ikke. Han havde rejst meget i hele Europa og kunne udemærket have bragt nye ideer med hjem. Efter den indskrift, han satte på sit hus sammen med årstallet for opførelsen, synes han at have været en praktisk mand, der ikke var mindre optaget af det timelige end det åndelige. Den latinske indskrift kan i hvert tilfælde ikke umiddelbart siges at være særlig from. Den konstaterede blot, at byggeriet begyndte 1504 og sluttede 1508, samt at korn kostede 3 solidos for en skæppe, da man begyndte, ind i mellem 4 og ellers som det plejede (7).

Jens Andersen var på mange måder en udsædvanlig mand. På trods af sin herkomst, han var søn af en landsbyskomager i Nordjylland, studerede han ti år i udlandet. Fra 1487-92 studerede han ved universitetet i Köln, og frem til 1497 opholdt han sig i flere perioder i Rom. Her fik han pavelige breve på flere kirkelige embeder i Danmark. Da embederne samtidig var givet til andre, har han dog næppe haft stor glæde af dem. Efter hjemkomsten til Danmark i 1497 blev han optaget i kong Hans' kancelli som kongelig sekretær. Med

denne stilling som udgangspunkt blev han i 1501 efter indstilling fra kongen udnævnt til provst ved Lunds domkirke og året efter blev han igen efter kongelig indstilling biskop over Fyn. Med denne udnævnelse fik han samtidig plads i Rigsrådet (fig. 6).

Jens Andersen førte som rigsråd flere vigtige forhandlinger for kongen i udlandet. I årene 1502-03 forhandlede han bl.a. med Lybeck for at få byen til at standse sin handel med Sverige og medvirkede til at få dronning Christine frigivet fra svensk fangenskab. Den herved indgåede aftale blev begyndelsen til Jens Andersens ulykke. Han måtte nemlig sammen med hertug Frederik af Gottorp (Fr I) kautionere for, at Lybeck i modydelse skulle have udbetalt 30.000 gylden for den skade, byen havde lidt ved, at skibe og gods til Sverige var blevet beslaglagt. Kong Hans godkendte i første omgang traktaten, men undlod at betale, fordi Lybeck sluttede forbund med andre Hansestæder mod alle, der hindrede deres frie handel. Hertug Frederik måtte derfor i 1504 stille garanti for beløbet. Jens Andersen kunne ikke indfri sin del af forpligtelsen, fordi han på dette tidspunkt var belejret på bispestolens borg Ørkil ved Svendborg. Han var belejret, dels af frænder til Otto Porsfeld, dels af Markvad Rønnow. Otto Porsfeld, der havde været lensmand på Næsbyhoved slot, var blevet dræbt i Odense, og hans frænder mente, at Jens Andersen stod bag mordet. Markvad Rønnow, der var bror til den tidligere biskop i Odense mente, at Jens Andersen havde tildraget sig noget af hans arv efter broderen.

Også ved sin gerning som bisp kom Jens Andersen i konflikt med kongen. Selv om embedet allerede var besat ved kongelig indstilling, nedlagde han ifølge et

Fig. 5. Rekonstruktionsforsøg efter 1716, da Karen Brahe indrettede gården til jomfrukloster. 1:300.

Fig. 6. På altertavlen i Nørholm kirke ved Limfjorden er Jens Andersens våbenskjold, en tiltagende måne over et bånd af skyer, gengivet sammen med en bispekikkelse. Det er sandsynligvis et giverbillede, som om ikke skal ligne, så dog nok forestille Jens Andersen. Foto Nationalmuseet (II afd.).

udateret og usigneret brev egenmægtigt provstiet ved Frue kirke i Odense og nedrev provstegården for at bruge materialerne til at opføre sin nye bispegård (8). På trods af alt dette fortsatte Jens Andersen i de følgende år som kongens forhandler med Lybeck og Sverige.

I 1512 klager først kong Hans og siden i 1514 kong Christian II dog til paven over Jens Andersens inddragelse af provstegården samt over »løsesummen« til Lybeck. I 1517 fængsles han først på Vordingborg slot og siden i Engelsborg på Slotø. Han frigives først herfra i 1519 efter at have lovet at give Christian II 80.000 gylden og 2/3 af bispestolens udkomme. I 1520 beviste han i Stockholm Christian II's arveret til Sverige og deltog siden som dommer i kætterisagen, der førte til det Stockholmske blodbad. Sammen med ærkebisp Gustav Trolle og Didrik Slagheck betros han styret af Sverige i kongens fravær. Allerede i 1521 fængsles han imidlertid igen og ender på Hammershus, hvorfra han befries af lybeckerne i 1522. Ved Frederik I's overtagelse af kongemagten i 1523 genindsættes han som biskop. Men de lange fængselsophold havde knækket ham, og i 1529 overdrager han med kapitlets samtykke stiftet til Knud Gyldenstjerne. Han dør i 1535 i Lybeck som en forarmet mand (9).

4. Bispegården

Det store grundmurede hus, der var jomfruklosterets hovedbygning, indeholder i de to nederste etager væsentlige dele af Jens Andersens bispegård. Bygningen var, som vi senere skal se, nordfløj i et flerfløjet bygningsanlæg.

Den grundmurede bygning, der i dag er 3 etager høj og forsynet med trappegavle, er 44,5 × 10,5 m og fremstår i blank mur. Der kan registreres et stort antal spor efter indgreb og ændringer af bygningens ydre.

Selv om det ikke lader sig gøre at tyde alle spor, er det dog muligt med ret stor sikkerhed at rekonstruere bygningen, som den må have set ud, da den var nyopført i 1508.

Vi må forestille os bygningen som en del af et større kompleks, der har bestået af i hvert fald 3 fløje oriente-

ret mod øst, nord og vest. Disse fløje har været sammenbyggede, og gårdspladsen imellem dem har sandsynligvis været lukket, enten af en spærremur eller af endnu en fløj mod syd. Den bevarede fløj, nordfløjen, har fremstået yderst tillukket udadtil, mens den har åbnet sig mod den beskyttede gårdsplads med store vinduer. Vinduernes størrelse tyder på, at fløjen enten har været bestemt til beboelse eller repræsentation (se fig. 2).

5. Bygningens ydre

Murværket

Der kan konstateres urørt middelalderligt murværk i den nederste og i den mellemste etage på det meste af sydsiden og på hele nordsiden bortset fra de yderste ca. 4 m i vest og ca. 5 m i øst. Her kan der både ude og inde konstateres false efter hjørneafslutninger. Det oprindelige hus har altså været kortere end nu ca. 35 m, og øst og vestfløjen har været føjet til nordfløjen med indadgående hjørner på samme måde, som vi kender det fra Rygård. Endelig ses der ca. 1,6 m middelalderligt murværk på den sydlige del af østgavlen. Det middelalderlige murværk når omtrent samme højde på begge sider af bygningen, svarende til 5-7 skifter over de nuværende vinduers overkant. Hvor høj bygningen har været, om der har været endnu en etage, en vægtergang eller et styrtrum kan ikke siges. I det følgende vil der blive gået ud fra, at bygningen kun har haft to etager: En kælder eller rettere underetage og en hovedetage. Ydermurene er opført i et ret regelmæssigt mureforbandt, to løbere efterfulgt af en binder. Der er anvendt hele og halve sten i false og ved hjørneafslutninger. Forbandtet opnås normalt ved anvendelse af 3/4 sten, enkelte steder dog med 1/4 sten, pettinge (fig. 7).

Murene er så vidt, det kan ses ved de gennembrudte

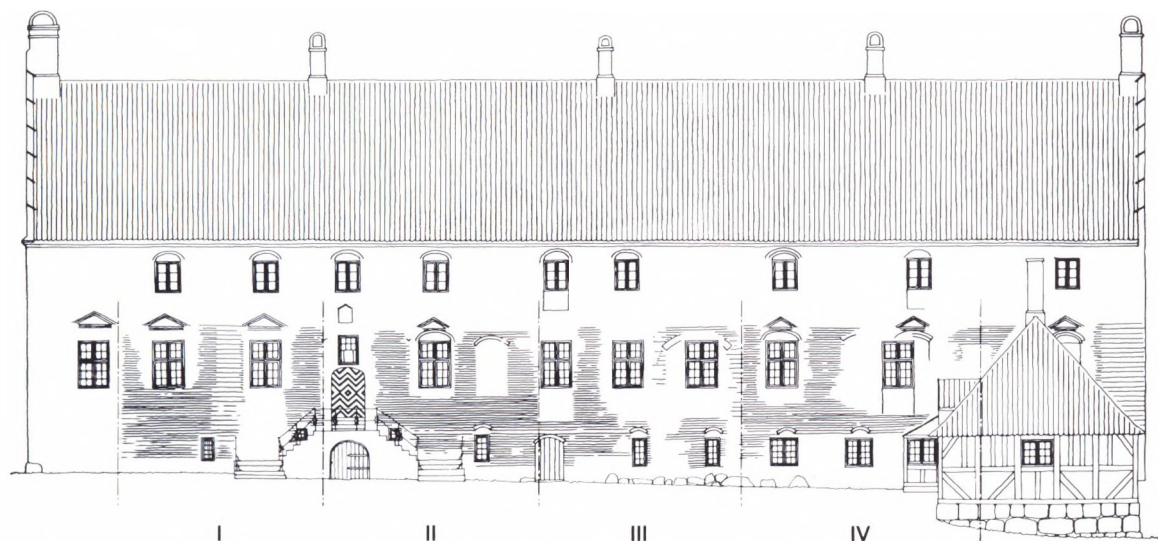

Fig. 7. Nordfløjens sydside. Registrering af oprindeligt murværk. De synlige partier med middelalderligt murværk er indtegnet med vandret skravering. De i fig. 8 og 9 viste udsnit er markeret med romertal I-IV, 1:300.

kældervinduer og ved den nedbrudte vestgavl, opført i en mellemting mellem fuld mur og kassemursteknik. Først er de synlige dele af muren opført i nogle skifters højde, herefter er mellemrummet udfyldt med teglstensbrokker og mørtel. Binderen i munkeforbandtet giver forbindelse mellem den ydre skal og udfyldningen. I dette tilfælde består udfyldningen, hvor den kan ses, udelukkende af teglsten udmuret i vandrette skifter. Teglstenene i fylden er dels brokker og frasorterede sten fra teglbrændingen, dels genanvendte sten fra nedbrydninger. Disse sidste sten er 1,5-2 cm tykkere end de ellers anvendte sten og kan måske stamme fra den tidligere omtalte provstegård, som Jens Andersen skal have nedbrudt.

Den anvendte mørtel er en fed grovkornet kalkmørtel med korn af ulæsket kalk. Fugerne er ret dårligt

bevarede, men opmuringen synes at være sket med en fyldt fuge, som er glittet med murskeens afrundede spids og siden markeret ved en oprindsning med kanten af skeen, ridset fuge.

Murtykkelsen er forskellig i syd og nord. Nordmuren, der vender ud mod omverdenen, er tykkest ca. 1,7 m i underetagen og ca. 1,6 m oppe. De oprindelige gavle er forhuggede i underetagen og helt borthugget i hovedetagen. Spor i murværket fortæller dog, at de har haft en tykkelse svarende til nordmuren. Sydmuren er ca. 1,4 m nede og ca. 1,2 m oppe. Den del af sydmuren, der ligger øst for den oprindelige gavl, er ca. 1,6 m tyk i begge etager. Dette sammenholdt med åbningernes størrelse i nordmuren giver indtryk af et fæstningsagtigt anlæg.

På sydmuren ses en fortanding efter en nedbrudt

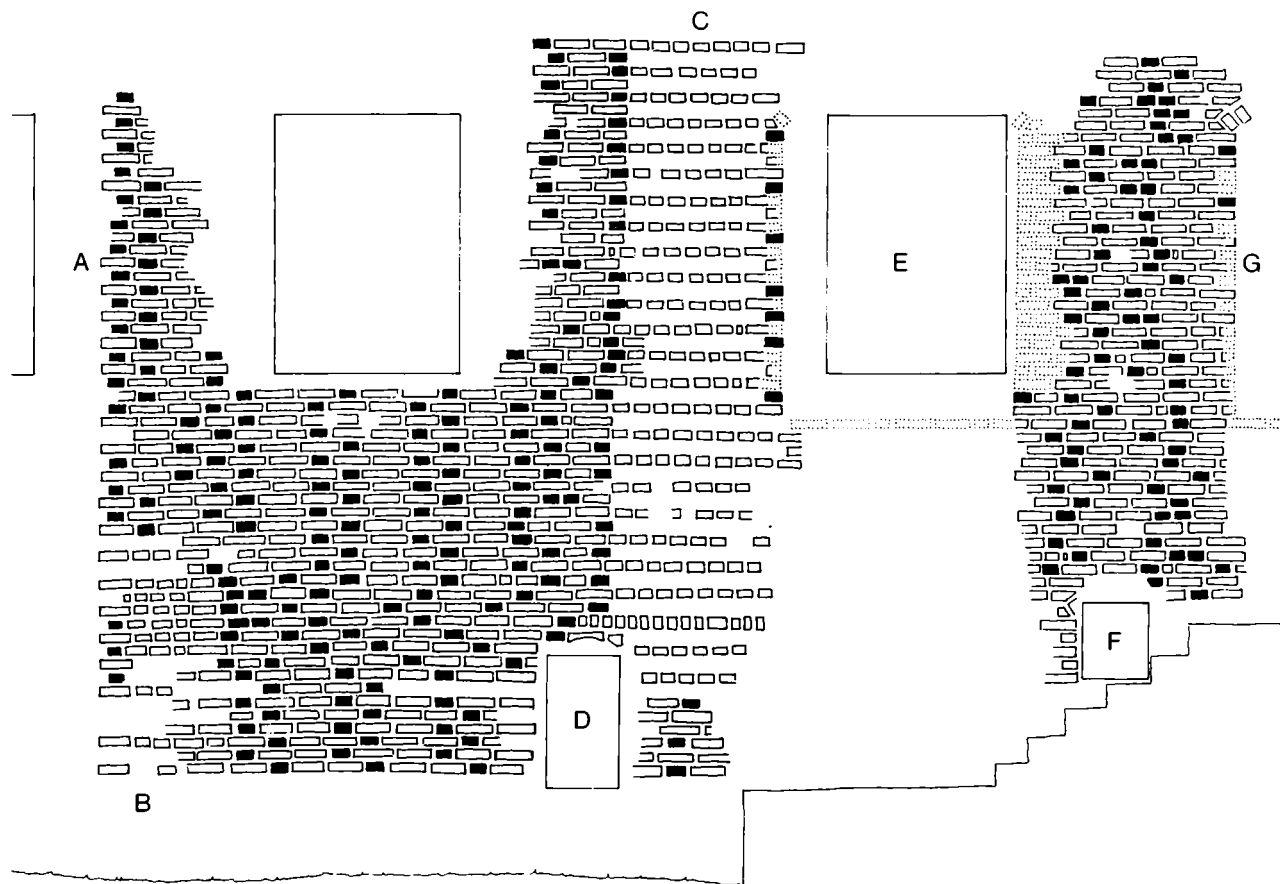
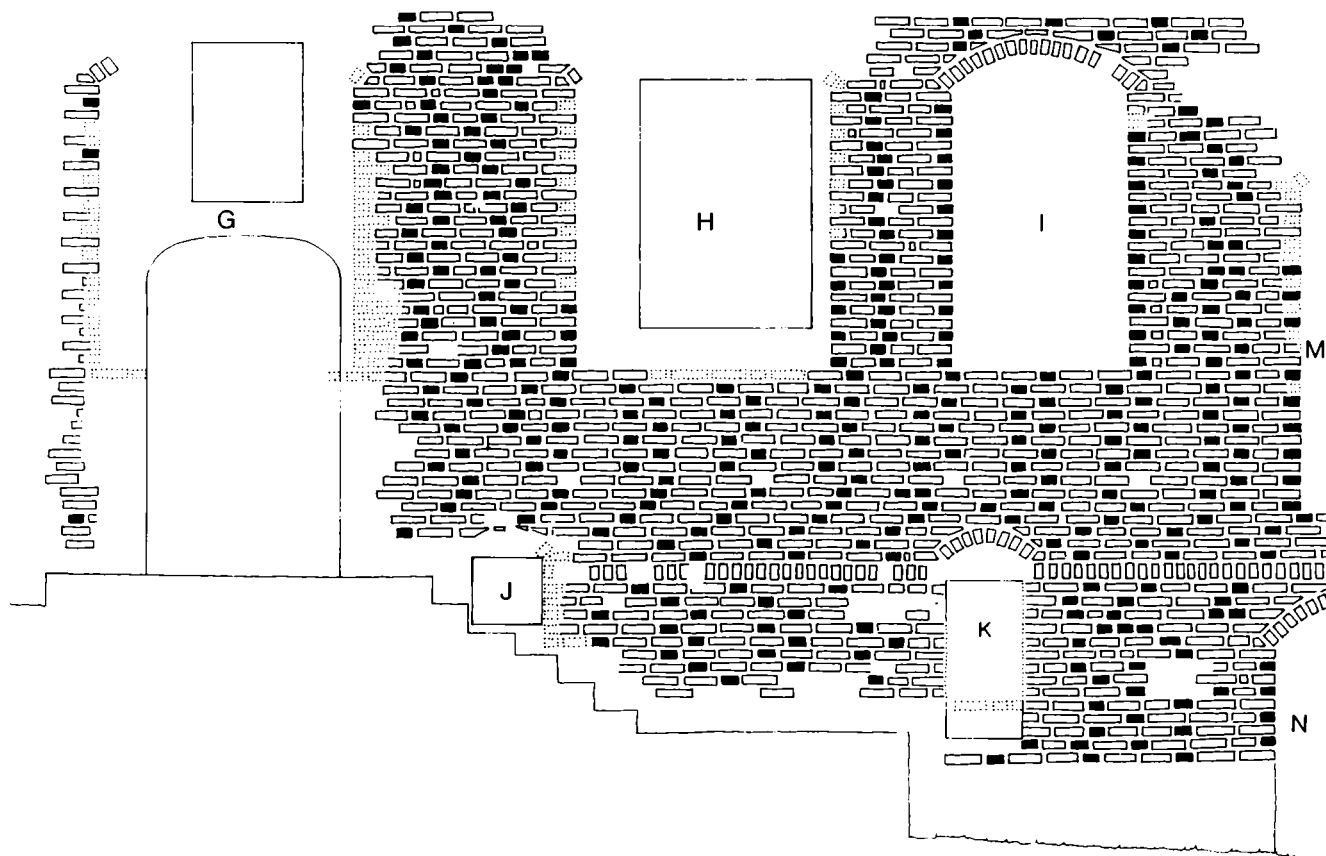

Fig. 8. Analyse af sydturen udsnit I og II, ca. 1:50, tegnet efter foto.

A) fortanding svarende til nordfløjens oprindelige vestgavl. At det ikke er en tilfældighed ses af, at der i flere skifter er anvendt 3/4 sten, for at få fortandingen til at stå præcist. B) De mange halve sten, der ses på de nederste ca. 2,5 m tyder på, at der også har været en fortanding vinkelret på muren, muligvis til en midlertidig spærremur inden vestfløjen blev bygget. Ved en udgravning i 1975 fandtes et fundament på dette sted, som springer ca. 1,3 m frem foran bygningen. C) Fortanding til vestfløjens østmur. D) Vindue til underetagen. Kun et aftryk af stikket er bevaret. Dette vindue har været lavere end de øvrige til denne etage, idet det har været placeret i portrummet delvist under vestfløjens mur. E) Vindue til hovedetagen. Flere falssten i den vestre fals og vederlagsstenen er bevaret sammen med de to nederste falssten i den østre. Vinduet er 22 skifter højt. F) Vindue til underetagen, vestre fals er delvist bevaret. G og H) Vinduer til hovedetagen. I alle falsse kan der lokaliseres falssten. I G ses endvidere to sten fra stikket og i H en enkelt. Disse vinduer er lige brede og har sandsynligvis hørt til det samme rum. I) Det bedst bevarede af vinduerne. Stikket er et fladbuet halvstensstik med skråt vederlag. Falsene er opbygget af hele og halve sten. Forbandet i murværket omkring falsene er ikke absolut regelmæssigt. Den hele sten efterfølges de fleste steder af en 3/4 sten og den halve af en hel sten. Enkelte steder anvendes der dog petringe, 1/4 sten, for at forbandet kan gå op. J og K) Vinduer til underetagen. Af vinduerne til underetagen vest for den oprindelige indgang er det kun K der har bevaret stikket og så meget af murværket omkring falsene, at det er muligt, at rekonstruere dets oprindelige udseende. Falsen er behugget men næsten alle falsstenene er bevaret. Stikket har vederlag i skiftet over

rulskiftet. Vinduet har været 9 skifter højt plus rulskiftet. At dømme efter de sparsomme spor må F og J have været udformet på samme måde, mens D har været lavere på grund af vestfløjens østmur. I.) Rulskiftet er et dekorativt element, der dels markerer skellet mellem de to etager dels forbinder stikkene i underetagens vinduer horisontalt. M) Den oprindelige dørs vestre fals. N) Døren til underetagens vestre fals.

omkring 1 m tyk mur, der udgår ca. 7,4 m fra bygningens sydvesthjørne, det må være vestfløjens østmur. Den udgår ca. 2 m over det nuværende terræn og viser, hvad udgravningerne af vestfløjen også viste, at der har været en portgennemførsel på dette sted parallelt med nordfløjen.

Sydmuren, hovedetagen

Adgangen til hovedetagen skete fra syd ad en udvendig trappe omtrent midt på bygningen. Begge dørens fals og udtrinnet er bevaret, mens stikket mangler. Døren er 1,45 m eller ca. 5 fod bred og har været 25 skifter høj til stikkets vederlag. Trappen har sandsynligvis været

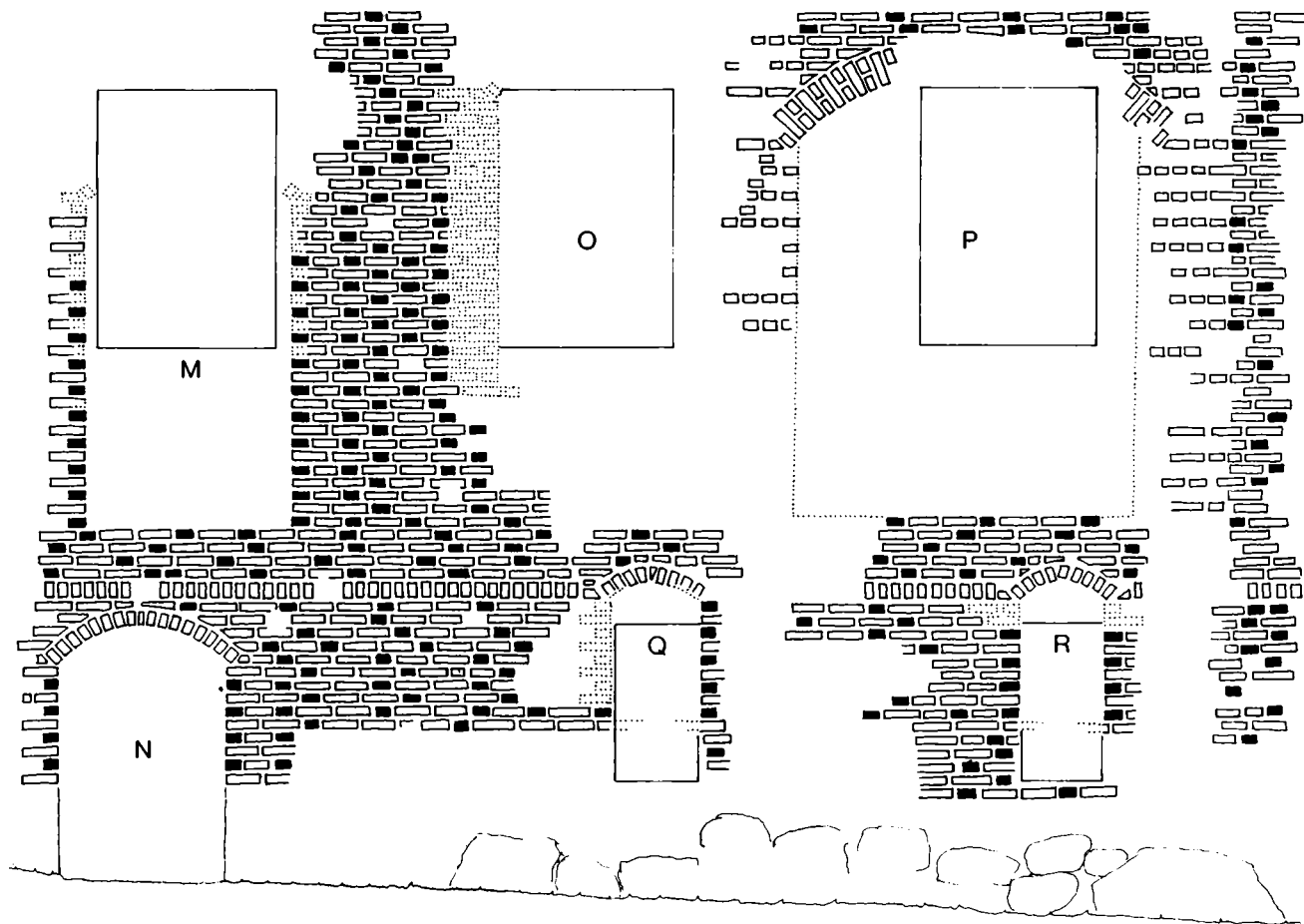
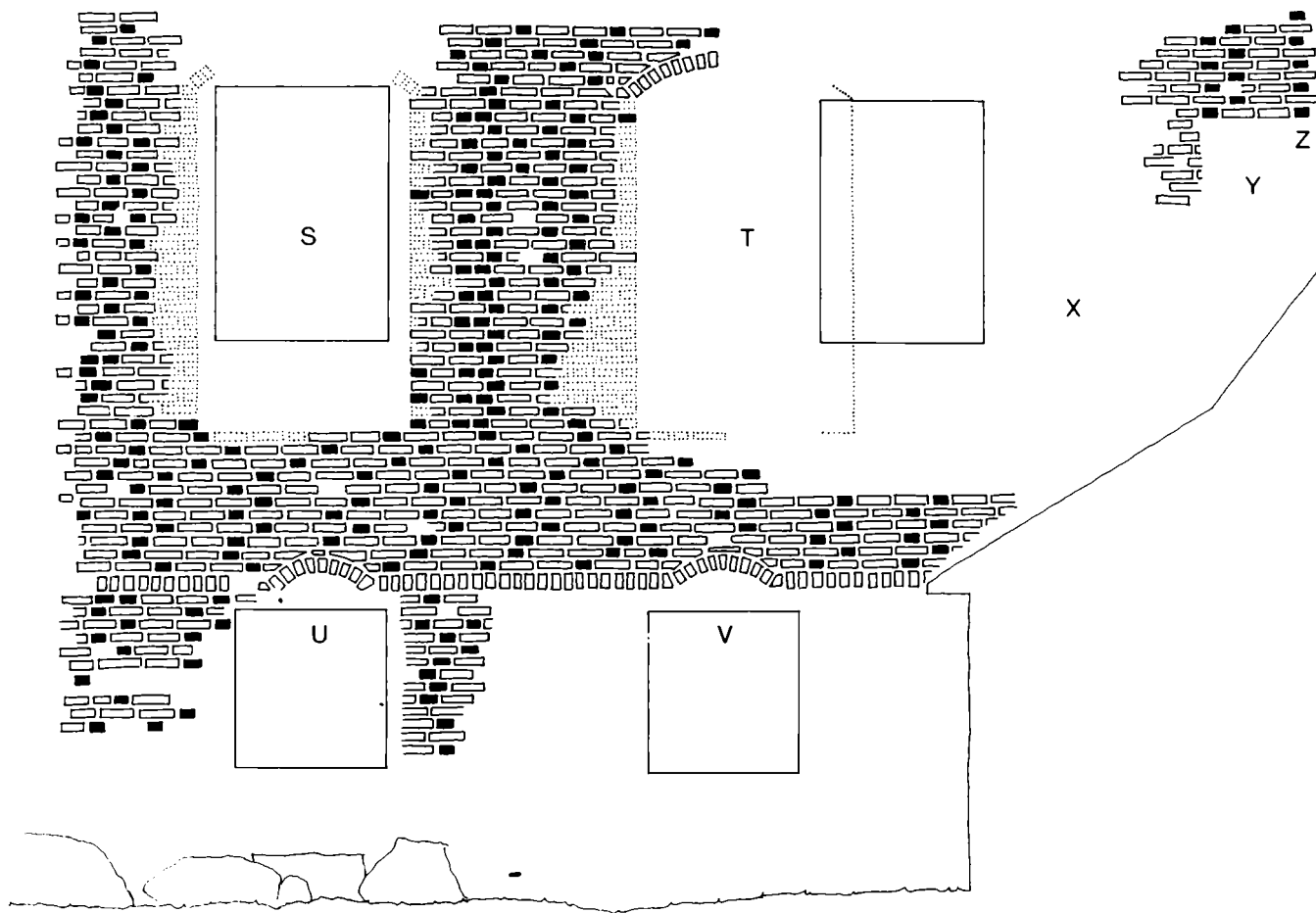

Fig. 9. Analyse af sydmuren, udsnit III og IV, ca. 1:50 tegnet efter foto.

M) Døren til hovedetagen har bevaret det nederste af begge fals og udtrinnet, mens stikket mangler. Det kan dog placeres med ret stor sikkerhed 26 skifter over udtrinnet. Der er ingen sikre spor efter trappen, der må have været af træ, to udsparringer i rulskiftet kan stamme fra trappen, de kan dog også være fra det senere trappetårn. N) Indgangen til underetagen er fuldt bevaret ude og inde, åbningen er forsynet med halvtstensfals ved murens inderside. O) Vindue til hovedetagen. Ved dette vindue er der ikke bevaret falssten overhovedet. Den regelmæssige forekomst af en løber mellem to bindere i det ellers almindelige munkeforbandt tyder dog på, at der er en fals inden for en til to stens afstand. Ved forsøgsvis at opbygge en fals efter normalforbandtet kan denne placeres som vist. P) Åbning i hovedetagen. De to fortandinger og det fladbuede enstensstik tyder på, at der her har været en udbygning eller karnap. Q og R) Vinduer til underetagen. Øst for indgangen har vinduerne været lidt lavere end mod vest idet vinduernes stik her udgår fra rulskiftet. Vinduerne har efter de bevarede falssten i Q og R været 9 skifter høje. S og T) Vinduer til hovedetagen. Der er i S bevaret en enkelt falssten i vestre fals og en del i østre, dette vindue er sammen med T 26 skifter højt, deres brystninger ligger 4 skifter lavere end

de øvrige vinduers i denne etage, mens stikket udgår fra samme skifte som de øvrige. U og V) Vinduer til underetagen. Her er kun stikkene bevaret, vinduerne har dog nok haft samme udformning som Q og R. X) Den mulige østfløjs vestmur skal være udgået fra dette område mellem det bevarede oprindelige murværk og må altså have været en ret tynd mur i forhold til de øvrige. Y) En gennembrudt åbning, sandsynligvis en sekundær gennemgang til østfløjen. Z) Fortanding. Placeringen svarer til østgavlens inderside. Øst for fortandingen er forbandlet uregelmæssigt, vest for regelmæssigt, herudover ses der ingen forskel på karakteren af murværket.

af træ, en muret trappe ville have afsat spor og ville have vanskeliggjort adgangen til underetagen. Trappens udseende og fastgøring i muren kan der dog ikke

siges noget sikkert om ud fra de fundne spor (fig. 9).

Vest for døren ses det eneste vindue, der udadtil er bevaret med false og stik. Stikket er et fladbuet halv-

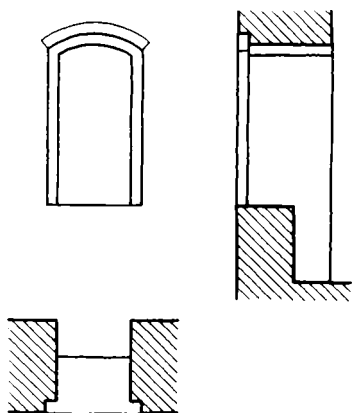

Fig. 10. Det tilmurede vindue, rekonstruktionsforsøg. En niche på murens inderside svarende til vinduet tyder på at vinduet har haft vinkelrette lysninger med en udvendig halvstensfals.

stensstik med skråt vederlag. Falsene er opbygget af hele og halve sten. Forbandet i murværket omkring falsene er ikke absolut regelmæssigt. Den hele sten efterfølges de fleste steder af en 3/4 sten, og den halve af en hel sten. Enkelte steder anvendes der dog petringe, 1/4 sten, for at få forbandtet til at gå op. Vinduet er 22 skifter højt og 1,26 m eller ca. 4 1/2 fod bredt (fig. 8).

Bag det tilmurede vindue på murens inderside findes der en niche i væggen 0,57 m dyb og 0,98 m bred. Det er kun muligt at komme til denne niche ved brystpanelet, hvori der på dette sted er en låge. Det kan dog konstateres, at nichen fortsætter op bag overvæggens lærredstapet, men her kan hverken højden, bredden eller dybden måles. Nichen er pudset, så det er ikke muligt umiddelbart at konstatere, om det er den middelalderlige vinduesniche, eller om det blot er en sekundær gennembrydning lavet i forbindelse med en sekundær forbindelse til underetagen (10). Nichens bredde svarer dog til det udvendige vindues bredde

minus to gange en halv sten, hvilket svarer til en udvendig halvstensfals og indvendige vinkelrette false. Ved hjælp af en flad sonde kan det konstateres, at vinduet ligesom de øvrige oprindelige vinduer faktisk er forsynet med en udvendig halvstensfals (fig. 10).

Ved at gennemgå murværket sten for sten er det muligt med rimelig sikkerhed at placere de øvrige vinduer. Dels ved at enkelte falssten lader sig lokalisere, dels ved ud fra kendskabet til muretteknikken omkring de bevarede false at foretage en teoretisk genopbygning af det manglende murværk for derigennem at finde en sandsynlig placering af borthuggede vinduesfals. Efter denne teoretiske opbygning af false har det været muligt at finde yderligere et antal falssten, der har kunnet placere falsen med sikkerhed.

Vinduerne har været af forskellig størrelse. Her som i andre middelalderlige stenhuse har bygningens indre opdeling været bestemmende for vinduernes størrelse og placering.

Vest for det bevarede vindue er der i dag fire vinduesfag og en sekundær dør. De to vestligste åbninger er sekundære, de befinder sig hvor den tidligere vestfløj har udgået. Ved det tredje vinduesfag kan der konstateres et oprindeligt vindue, det har været bredere end det nuværende. Der er bevaret flere falsesten i den venstre fals og to i den højre. Vinduet har haft samme højde som det tidligere omtalte, men det har været bredere, 1,64 m eller ca. 6 fod.

Ved den nuværende dør og det følgende vindue kan der ligeledes konstateres spor af oprindelige vinduer. I alle false kan der lokaliseres falssten. I det ene vindue ses endvidere to sten af et stik og i det andet en enkelt. Disse vinduer er lige brede 1,81 m eller ca. 6 1/2 fod og af samme højde som de førnævnte, 22 skifter (fig. 8).

Øst for den gamle dør er der i dag fire vinduesfag. Murværket omkring det første vindue er meget ombyg-

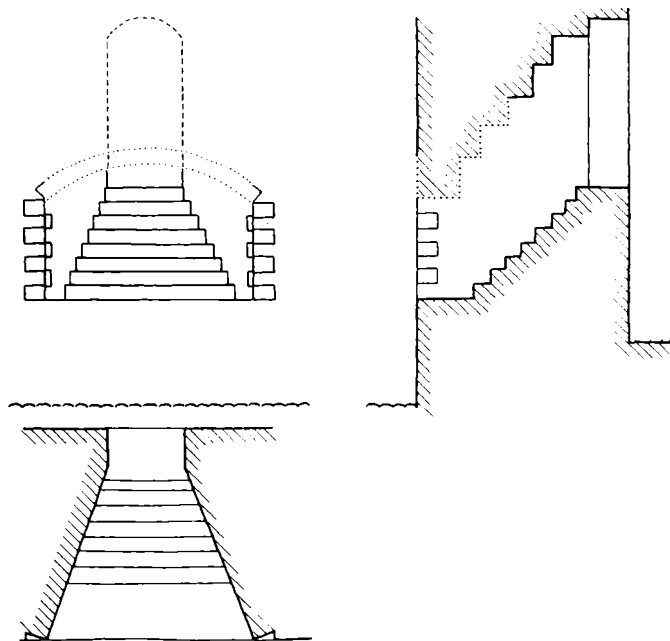

Fig. 11. Vindue til underetagen, rekonstruktion af tredje vindue fra øst. (R på fig. 9) 1:50. Vinduerne i underetagen har stort set samme udformning indadtil. De har smigede fals, der åbner sig indad - nedad. Falsene afsluttes ved murens inderside med en syv skifter høj smigfortanding overdækket med et fladbuet halvstensstik. Underkarmen er aftrappet, således, at det indvendige stik udgår tre skifter under vinduets udvendige underkarm.

get, alligevel kan den ene fals af et vindue med nogen rimelighed opbygges. Over det næste vindue ses et næsten 2,5 m bredt fladbuet helstensstik med skråt vederlag. Øst for dette ses en murfortanding og vest for en murreparation. Her må der have været en udbygning, eller mere sandsynligt en karnap. Hvordan denne har været udformet, kan ikke vurderes ud fra sporene i muren, men spørgsmålet vil måske kunne belyses yderligere ved en udgravning i gården.

Ved det næste vinduesfag er der bevaret flere sten af

den højre fals, mens den venstre er helt borthugget, en regelmæssig fordeling af 3/4 sten indikerer imidlertid falsens beliggenhed. Omkring det næste af de eksisterende vinduer er der sket en del ombygninger. Foruden spor af et oprindeligt vindue er der her spor af to sekundære vinduer og en ligeledes sekundær dør. Ved den venstre fals af det oprindelige vindue, der kan fastlægges ca. 1,5 m til venstre for det eksisterende vindue, er der bevaret 8 sten af et fladbuet halvstensstik. Selv om det ikke kan afgøres med fuldstændig sikkerhed, fordi der er fuget om mellem stenene i stikket, er det sandsynligt, at det er en del af det oprindelige stik. Den højre fals er helt forsvundet i forbindelse med de mange ombygninger, mens der er bevaret to sten i den venstre. Dette og det foregående vindue er 26 skifter højt. Disse vinduers stik udgår i samme skiftehøjde som de øvrige vinduers, men brystningerne ligger 4 skifter lavere. Da disse vinduer har samme højde og således adskiller sig fra de øvrige, er de også rekonstrueret med samme bredde 1,54 m eller ca. 51/2 fod (fig. 9).

Underetagen

Adgangen til underetagen sker ligesom til hovedetagen omtrent midt på bygningen. Døren nede er dog forskudt lidt mod vest i forhold til den øvre. Døråbningen er forsynet med en retkantet halvstensfals ved murens inderside.

De to etager er adskilt af et rulskifte beliggende et skifte over kælder dørens stik og fire skifter under trinnet i døren til hovedetagen. Rulskiftet løber langs hele facaden, idet det udgår ved fortandingen til vestfløjens østmur og forsvinder bag den nuværende østfløj. Det må opfattes som et dekorativt element, der markerer skellet mellem de to etager samtidig med, at det forbinder vinduesstikkene i underetagen horisontalt.

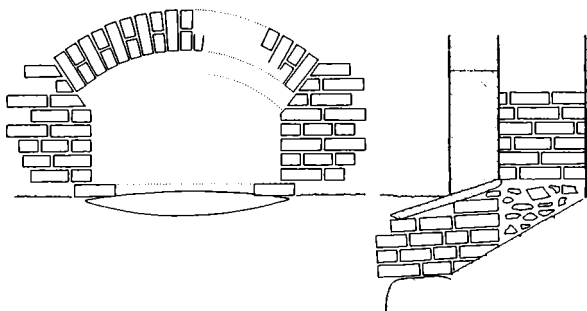

Fig. 12. Hemmelighed i nordmuren, opmåling 1:50. Åbningen har været overdækket med et fladbuet helstensstik over et halvstensstik. Afløbet har oprindeligt været 5 skifter højt med næsten vandret bund. Senere er afløbet gjort dybere ved afhugning af bunden. Den nye bund er udført skrånende udefter, og der er opført to vanger med ca. 50 cm fremspring overdækket med en møllesten. Samtidig er den gamle åbning blevet muret til. Tegnet på grundlag af opmåling og udgravningstegninger fra Odense Bys Museer, Møntergården.

Der ses fire kældervinduer på hver side af døren. Ved vinduerne mod vest udgår stikkene fra et vederlag placeret i skiftet over rulskeft, mens stikkene over vinduerne mod øst har udgangspunkt i underkant af rulskeft.

Vest for døren har kun det nærmeste vindue bevaret stikket og så meget af falsen, at vinduets oprindelige udseende kan rekonstrueres. Stikket er et fladbuet halvstensstik med skråt vederlag. Vinduets højde er 9 skifter plus rulskeft. Det vestligste af vinduerne, der er beliggende under murfortanningen til vestfløjens østmur, har været lavere end de øvrige vinduer. Stikket er ikke bevaret, men aftrykket af det viser, at stikket må være udgået i tredje skifte under rulskeft. De mellemliggende to vinduer er delvist dækket af den nuværende udvendige trappe. Så vidt det kan skønnes, har de haft samme udformning som det først omtalte vindue i denne etage.

Øst for døren ses 4 vinduer, der alle har bevaret stikkene. Disse udgår som omtalt fra et skråt vederlag i underkanten af rulskeft. Kun det andet vindue efter døren har bevaret falssten. Vinduet synes at have været ni skifter højt. Hvor et muligt femte vindue kunne have siddet er der etableret en dør, der giver adgang fra kælderen til et udskud på østfløjen.

Underetagens vinduer og dør udtrykker nøje den indvendige disposition. Døren fører ind til et tøndehvælvet rum. Mod vest er der fire hvælvfag svarende til de fire vinduer, og mod øst er der fem.

Vinduerne har stort set samme udformning indadtil. De har smigede false, der åbner sig indad – nedad. Den indvendige lysning er ca. tre gange så bred som den udvendige. Falsene afsluttes ved murens inderside med en syv skifter høj smigfortanding eller hulsøm, overdækket med et fladbuet halvstensstik. Underkarmen er aftrappet, således at det indvendige stik udgår tre skifter under vinduets udvendige underkarm (fig. 11).

Nordmuren

I nordmuren kan der kun konstateres spor efter én oprindelig vinduesåbning eller rettere glug. Det er en spalte 29 cm bred og 96 cm eller 10 skifter høj.

På murens inderside kan der konstateres spor efter en åbning, der dog er forskudt lidt mod vest i forhold til den udvendige. Da det ikke har været muligt, at foretage en udhugning, har det ikke kunnet konstateres om der er en sammenhæng mellem de to åbninger. Hvis det drejer sig om et skydeskår kan den indvendige åbning udemærket være forskudt idet der er plads i murkernen til et lille rum til skytten.

Selv om der kun med sikkerhed kan konstateres én vinduesåbning i nordmuren, kan der udemærket have været flere åbninger. Disse må så have været placeret,

hvor der senere er gennembrudt større vinduer. Vinduerne til underetagen er alle sekundære gennembrydninger.

Hemmeligheden

Der er spor af endnu en oprindelig åbning i nordmuren. Det er afløbet fra hemmeligheden. Det er en 6 skifter høj 1,26 m bred åbning, der oprindeligt har været overdækket med et fladbuget halvstensstik efterfulgt af et halstensstik. Helstensstikket er bevaret, mens halvstensstikket kun lader sig rekonstruere ud fra de bevarede vederlagssten (fig. 12).

Afløbet synes oprindeligt at have været fem skifter højt med næsten vandret bund og udmugning i højde med terræn. Senere er afløbet gjort dybere ved afhugning af bunden. Den nye bund er udført skrånende udefter, og der er opført to vanger med ca. 50 cm fremspring overdækket med en møllesten. Samtidig er den gamle åbning oven over blevet muret til. Foran vangerne er der dannet et ret primitivt bassin. Ved at overdække dette, har det kunnet fungere som en lukket lokumskule. Da den gamle bund i afløbet ligger i højde med det nuværende terræn, og syldstenene ligger i omtrent samme niveau, har terrænet her inde ved bygningen næppe ændret sig væsentligt siden opførelsen. Skrånten op til de nord for liggende ejendomme synes derimod at være kommet til ved en senere opfyldning. Der ses ikke spor efter hemmeligheden inde i bygningen. Murens dimension er her reduceret for at gøre rummet større. Hemmeligheden må dog under alle omstændigheder have været indbygget i muren.

Østgavlen

Som tidligere omtalt er bygningens nuværende gavle et produkt af senere ombygninger. I østgavlen indgår imidlertid en rest af den oprindelige østfløjs nordøstli-

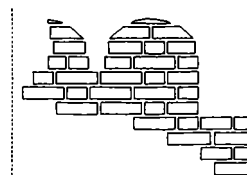

Fig. 13. På den ca. 1,6 m brede murpille der har været østfløjens nordøsthjørne ses aftryk af en afhugget fladbuefrise opmåling 1:50.

ge hjørne sammen med et lille stykke af denne fløjs østmur. På denne ca. 1,6 m brede murpille ses aftryk af en fladbuefrise. Frisen har været fremkraget, men er nu afhugget. Om frisen har båret en overetage, vægtergang eller måske blot en gesims kan ikke afgøres. Den nederste sten i udkragningen er beliggende et skifte under vederlaget til stikkene over vinduerne i nordfløjen. Østfløjen må altså have haft en anden etageinddeling end nordfløjen. I de bevarede dele af nordfløjens murværk kan der ikke konstateres spor efter en tilsvarende frise. (Fig. 13).

Vestgavlen

Vestgavlen har ikke synlige dele af det oprindelige murværk. En uregelmæssighed i det ellers regelmæssige krydsforbandt ved det sydlige hjørne, hvor der også i binderskifterne er anvendt løbere, antyder, at der her er foretaget en skalmuring. Ved udhugning af nogle få sten konstateredes det, at skalmuren dækkede for et ca. 1 m bredt murforløb, der har været nordmur i en portbygning.

6. Bispegårdsanlægget

Vestfløjen

Bispegården var et flerfløjet anlæg. Udgravninger udført ved Odense Bys Museer har påvist tilstedeværelsen af en vestfløj, der har været sammenbygget med

nov. 1977

Jørgen Nielsen

udgravningernes afgrænsning

..... rekonstruktionstegning af

..... rekonstruktionstegning af

stenhus med hvælv
 -----
 formodet bevaret murværk
 og fundament

Snit fra A til E
set fra vest

_____ 7 _____

- 1 og 6 fundamenter
- 2 afhuggede små teglstykker
- 3 fra nedbrænding af murværk
- 4 og 5 nedgravninger
- 6 fed muld med stort træuldsindhold
- 7 fundament til spærrevær
- 8 havestensmurke af granitkvadre
- 9 eksisterende ståltrædehjørn
- 10 læsrevet fundamentersten
- 11 murværk
- 12 fundamenter fortæmter
- 13 fundament til gavlen
- 14 sort sandet muld med mange redder
- 15 tegl og mørtel fra nedbrændingen
- 16 smuldet med køkkensaffeld, fund af fliser
- 17 tegl og mørtel fra byggesaen
- 18 nedgravning til fundamenter

```
Kotelliste: j=7,12
a=9,10      k=7,12
b=8,47      l=7,03
c=7,90      m=6,34
d=8,45      n=6,39
e=8,03      o=6,34
f=7,39      p=6,00
g=7,88      q=5,34
h=7,29      r=6,06
i=7,16      s=4,92
```

Fig. 14. Vestfløjen. Den nedbrudte vestfløj og portbygningen er fundet ved de arkæologiske udgravninger. Udgravningstegning fra Møntergården 1:300.

nordfløjen ved en mod vest fremspringende portbygning (11). Vestfløjens ydre begrænsning er fundet ved frilægning af det meste af østmuren og den nordligste del af vestmuren. Vestmuren har været ca. 1,7 m tyk, og østmuren har været ca. 1,35 m. Ved det sydøstlige hjørne af østmuren er der fundet et fundament til sydgavlen, begyndelsen til et murforløb i forlængelse af østmuren, men forskudt lidt mod øst i forhold til denne samt et fundament af store kampesten med retning mod øst i forlængelse af sydgavlen (fig. 14).

Vestfløjens sydgavl er beliggende netop, hvor der er et terrænspring mellem gårdspladsen og det lave areal

ved åen. Dette må være den gamle åbred. Fundamentet, der fører mod øst, kan, da der kun synes at være dette ene, tolkes som værende til en spærremur ud mod åen, og murforløbet mod syd som en stræbepille, der skulle stabilisere sydgavlen og spærremuren ud mod åen.

Ved den nordøstlige del af vestmuren er det indvendige nordvesthjørne fastlagt. Nordvest herfor er hele den ydre begrænsning af en portbygning frilagt. Portbygningen er opført i forbandt med vestfløjen, men ikke med nordfløjen. Dette ses klart indvendigt i nordfløjens 1. underetage, hvor der i det sekundære vestrum

ses et klart byggeskel mellem denne fløjs oprindelige vestgavl og portbygningens nordmur. Ved en nøjere granskning af nordfløjens sydmur synes der her at være en modsvarende fortanding på en kvart sten. Hvis denne iagttagelse er korrekt, betyder det, at anlægget, selv om det er opført i flere faser, må være planlagt som en helhed.

Østfløjen

Om der har været en østfløj, ved vi ikke med sikkerhed. Vi har kun det murforløb, der i forlængelse af nordfløjens sydmur fortsætter mod øst, og ved den nuværende østgavl ender i et hjørne med en fladbuefrise. Denne mur er tykkere end sydmuren nemlig ca. 1,6 m mod ca. 1,4 m i nordfløjens underetagen og ca. 1,2 m i hovedetage. Der kan være tale om en spærremur, der udvider gårdspladsen og gør det muligt fra en eventuel skyttegang at bestryge nordfløjens østgavl, men det mest sandsynlige er dog nok, at der virkelig er tale om gavlen i en østfløj. Det kan i hvert fald ikke afvises ud fra, hvad man i dag kan se på bygningen. Hvis »østfløjen« har haft en husdybde svarende til vestfløjen skulle dens vestmur udgå fra nordfløjen netop på det sted, hvor der er foretaget flest bygningsændringer. Det er således ikke muligt ud fra undersøgelser af den eksisterende bygning at bekræfte, om der har været en østfløj.

Hvis der har været en, og dens vestmur har haft samme højde som østmuren, kan den imidlertid kun være udgået fra et enkelt sted på nordfløjens sydmur, idet der kan konstateres oprindeligt murværk på begge sider af et 1,1-1,3 m bredt felt. Omkring dette felt er en usædvanlig regelmæssighed i det oprindelige murværk, som kan tyde på, at der faktisk har været en mur på dette sted. Dette svarer til en husdybde på ca. 9 m. Hvis »østfløjens« vestmur har været lavere end øst-

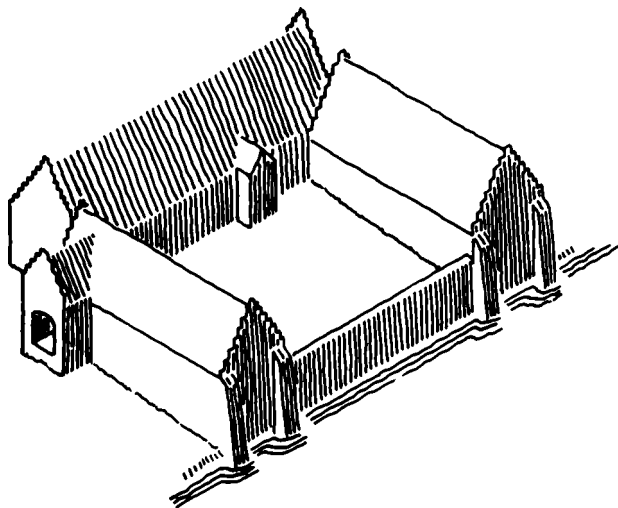

Fig. 15. Bispegårdsanlægget, Rekonstruktionsforsøg omkring 1508. Isometri.

muren, kan den have været placeret lidt længere mod øst, hvor der i dag er en trappeforbindelse mellem den nuværende østfløj og hovedetagen i nordfløjen. Her ses en murreparation over den nuværende østfløjs tag. Denne reparation stammer dog snarere fra en lukning af en gennemgang mellem nord- og østfløjen. Træbjælken, der er lagt ind i muren på dette sted, er sandsynligvis indlagt som overligger over åbningen til den nuværende trappe. Spørgsmålet om der har været en østfløj kan formentlig belyses nøjere ved en søgegrøft vinkeletret på den nuværende østfløj, f.eks. ud for porten, hvor grøften vil kunne forlænges ind i bygningen.

Vi står altså med stor sandsynlighed over for et trefløjet anlæg lukket med en spærremur mod syd og med et fremspringende porthus mod vest. (fig. 15).

Grave

I en beskrivelse af kampen om bispegården i 1534 op-

lyses det, at angriberne beskød bispegården fra Albani kirke og de omkringliggende huse, samt at de satte over graven i en båd og førte tjære og ild ind i porten, som ikke var overhævet, hvorefter de indtog gården. Der er imidlertid ikke noget, der tyder på, at der har været en våd grav omkring gården. Den grund bispegården lå på kan ikke have strakt sig længere mod nord end til Hærstrædet, det nuværende Adelstræde, og ikke længere mod øst end til Mortensstrædet, det nuværende Påskestræde, idet disse gader allerede kendes fra henholdsvis 1480 og 1499 (12). Mod syd har grænsen været åen, idet vi dog ved, at Jens Andersen dels var i besiddelse af en ø i åen, dels af et stykke land på den anden side (13). Åen må da have haft sit leje tæt ved spærremuren. Mod vest er forholdene mere usikre. Strædet, der først omtales efter reformationen, hvor det kaldes Bispegårdsstrædet, kan have eksisteret tidligere som en privat tilkørsel til bispegården langs med Albani kirkegård. Som forbindelsesvej sydpå over åen har den formentlig først fungeret efter 1586, hvor Frederik II tillader anlæggelse af en ny adelvej sønden for byen gennem Bispelykken over Bispeholmen og via en god stærk fjællebro over åen (14).

Mod øst har museet gravet en søgegrøft vinkelret på østgavlen, uden at der kunne påvises ydre befæstningsværker (15). Mod nord hæver terrænet sig væsentligt i forhold til gårdspladsen og til arealet nærmest nordmuren. Resultatet af enkelte boringer her synes dog at vise, at skrænten nærmest bygningen er fremkommet som følge af en opfyldning eller planering af grundene nord for bispegården. Mod vest viser udgravningerne, at det naturlige terræn falder stærkt mod vest. Da det nuværende terræn omkring bygningen ligger i kote 9,5-11, og åens nuværende løb ligger i kote 4,5-5, og forholdene sandsynligvis ikke har været væsentligt anderledes i middelalderen, må en eventuel grav enten have

været meget dyb, eller der må have været en opstemning, der kunne fylde graven. For at få vand i graven, måtte denne således være over 5 m dyb. Da gravens bredde dårligt kan have været meget mere end 12-13 m, er dette ikke videre sandsynligt. At åen skal have været væsentligt opstemmet er heller ikke troværdigt, dels ville selv en mindre opstemning tage kraften fra munkemølle, der ligger lidt op ad åen, dels ville den sætte bygningerne langs åen syd for Sct Knuds kloster og Sct Albani kirke under vand (16). Ved udgravningen omkring porten er der da heller ikke fundet vandafsatte lag eller tegn på, at der har været en våd grav. Den grav angriberne sejler over, hvis beretningerne taler sandt, kan være selve åen. Da bispens yderligere ejede jord i og ved åen, er det vel sandsynligt, at han også har haft bekvem adgang hertil, f.eks. gennem en åbning i den sydlige spærremur. Det kan i så fald være den, angriberne har brudt igennem.

Anlægget synes således at have været beskyttet mod vest af en naturlig sækning i terrænet, mod nord og øst af bygningernes kraftige ydermure og mod syd af åen og en spærremur. Adgangen til anlægget må være sket ad en træbro fra det højereliggende areal ved den gamle Albani kirke til porten, der har ligget ca. 2 m over det foranliggende terræn. Hvis broen har været forsynet med en vindebro, har adgangen kunnet gøres meget vanskelig.

En egentlig udgravning af selve portbygningen er ikke sket fordi, der ligger en række tekniske installationer i dette område. En sådan vil måske kunne belyse adgangsforholdene bedre.

7. Bispegårdens indretning

Hovedetagen

Det har ikke været muligt at foretage undersøgelser

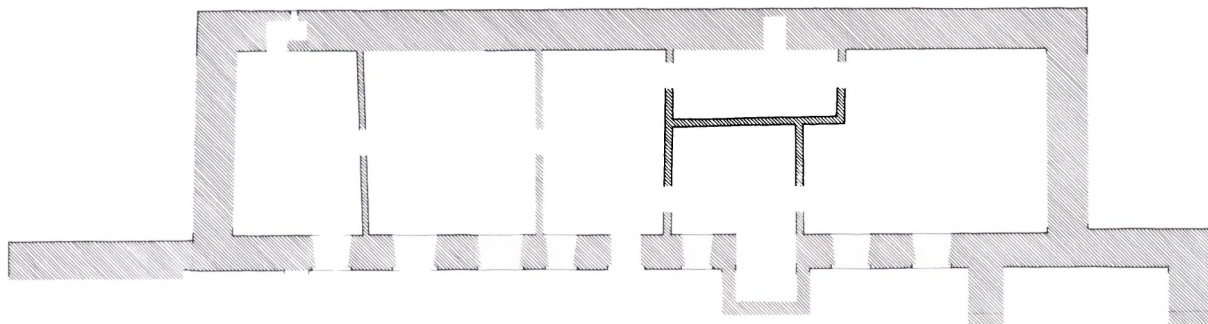

Fig. 16. Nordfløjens indretning, rekonstruktionsforsøg omkring 1508. 1:300. Tegnet på grundlag af vinduernes størrelse og indbyrdes ligheder. Planen, som den her fremkommer, er principielt en parstueplan med indgang til en forstue midt på bygningen, men den viser frem mod renæssanceplanen med de symmetriske rumsuiter. Mod vest en sal og et salskammer og mod øst en stue og et kammer med en karnap eller måske et tårnkammer og derbag en garderobe med en hemmelighed.

inde i bygningen, hvis nuværende indretning stort set uændret kan føres tilbage til begyndelsen af 1700-årene, da klosteret blev indrettet. Vi ved således ikke, om der stadig findes skillevægge fra bispegårdens opførelse. Et forsøg på at rekonstruere indretningen må derfor udelukkende bygge på bygningens ydre.

Adgangen til etagen skete som tidligere nævnt ad en udvendig trappe midt på bygningen. Herfra er man kommet ind i en forstue, som kan have været mørk. Det kan dog meget vel tænkes, at den har fået lys fra det tilmurede vindue til venstre for døren, der adskiller sig fra de øvrige vinduer ved at være væsentligt smallere.

Da der kun kan være kommet meget lidt lys igennem nordmuren, må hovedparten af rummene have været gennemgående, så de kunne nyde godt af lyset fra de store sydvendte vinduer.

Hvis vi lader vinduernes størrelse og indbyrdes ligheder være bestemmende for indretningen, får vi vest for forstuen, der har været ca. $4 \times 7,5$ m, et stort velbelyst rum med to vinduer, ca. $6,5 \times 7,5$ m. Vest

herfor får vi et rum, der delvist har været dækket af vestfløjen, med kun et vindue mod syd og den eneste kendte åbning mod nord på ca. $5,5 \times 7,5$ m. Øst for forstuen har vi mod syd et enkelt vindue og karnappen eller udbygningen og mod nord hemmeligheden. Det kan have været et stort rum, men det er vel mere sandsynligt, at det har været et kammer ca. $5 \times 4,5$ m med en karnap eller måske et huskapel mod syd og en mørk garderobe med hemmelighed mod nord, ca. $6,5 \times 3$ m. Den skillevæg, der i dag adskiller disse rum, er ret kraftig, ca. 35 cm. Da den nord-sydgående væg mod forstuen endvidere er placeret oven på en tilsvarende i kælderen, er der en mulighed for, at det drejer sig om middelalderlige skillevægge, og at vi her har lidt af den oprindelige indretning. Øst for disse rum lå nordfløjens største rum, på ca. $10 \times 7,5$ m med to meget store vinduer mod gården. Indretningen har altså været en midtforstueplan med sal og salskammer mod vest og stue og kammer med en bagvedliggende garderobe mod øst. En plan der viser frem mod renæssancens symmetriske rumsuiter (fig. 16).

Underetagen

Underetagen er i dag inddelt i fem overhængede rum, hvoraf de to rum i henholdsvis vest- og østgavlen, der er med kurvehanksbuede hvælve, stammer fra bygningens renæssanceforlængelse. Fra gårdspladsen er der omtrent midt på bygningen adgang til det mindste af rummene, der er overdækket af et tøndehvælv vinkelret på bygningen. På hver side af dette rum ligger et stort krydshvælv rum, det vestlige med otte, det østlige med ti hvælve. Det er i begge rum sengotiske krydshvælve med en sten brede jordbuer og halvtens uprofilerede ribber hvilende på kvadratiske piller med affasede hjørner.

De arkæologiske udgravninger i kælderen viste, at ydermurenes fundamenter er lagt i ret brede fundamentsgrøfter, mens fundamenterne til pillerne er gravet ned i et hul, der kun lige modsvarer fundamentets udstrækning (17). Fundamentsstenene er bortset fra i vestgavlen, hvor de lå i et tilført sandlag, nedgravet til fast bund: morænegrus eller undergrundsler. Ved udgravningen blev der fundet spor af en ældre bebyggelse på grunden, bl.a. en tilkastet brønd under nordmurens fundament.

Skillevæggene mellem de store rum og det tøndehvælv rum i bygningens midte er opført i krydsforbandt. Dette har, da man normalt sætter indførelsen af krydsforbandt til tiden omkring 1530, ført til den antagelse, at tøndehvælvet eller måske hele overhængningen af underetagen er sekundær. En egentlig gennemgang af vægge og hvælve har været vanskelig at gennemføre over større partier, dels på grund af oplag i kælderen, dels fordi vægge og hvælve er svummet med en meget sej kalkmørtel, der kun vanskeligt lader sig afrense. Det kan dog konstateres, at krydshvælvene er opført samtidig med eller meget hurtigt efter ydermurene. Hvælvene er opført med vederlag direkte i murene,

hvilket kan konstateres ved de gennembrudte kælder-vinduer. Der er ikke foretaget en udhugning til vederlag. Hvælvet er opført på en kvartstens fortanding, muligvis samtidig med ydermurene. Om dette er tilfældet, kan kun afgøres ved en oprensning af en eller flere hvælvflommer. Spørgsmålet bliver da, om tøndehvælvet er samtidig med krydshvælvene.

Hvis tøndehvælvet ikke er samtidigt, må der i dets sted enten have været et ældre hvælv eller et træbjælkelag. Det sidste har næppe været tilfældet, idet hvælvne i naborummene for at kunne holde konstruktivt kræver et modtryk enten fra en kraftig mur, en stræbepille eller et tilsvarende hvælv. Havde der været et ældre hvælv, måtte det enten have været et krydshvælv svarende til de øvrige hvælve eller et tøndehvælv svarende til det eksisterende. Der kan ikke have været grund til at ændre et sådant hvælv med mindre dets konstruktion har været i vejen, eller det har truet med at styrte ned. Under alle omstændigheder ville en ommuring af hvælvet have givet sig til kende som uregelmæssigheder i de nærmeste krydshvælv, der i givet fald også delvis måtte ommures. Hvis de ældre hvælve havde været krydshvælv, ville der mellem disse og de eksisterende have været jordbuer, som det ville have været naturligt at undermure, hvis man ville ændre det mellembyggede hvælv, og som i hvert fald ikke kan fjernes, uden at det sætter sig spor i de eksisterende hvælve. Havde der været et tøndehvælv, og man skulle udskifte støttemuren, ville det ligeledes have været nødvendigt med indgreb i de eksisterende hvælve, som på ingen måde synes at have været antastet. Hvælvne og muren synes således at være samtidige med de øvrige krydshvælv og ydermurene.

En undersøgelse af teglstensformater og af bygningens målforhold iøvrigt peger i samme retning. Tager man murens tykkelse 1 1/2 sten i betragtning, er kryds-

forbandt også meget naturligt. Det er langt enklere at opmure en sådan mur i dette forbandt end i det almindelige munkeforbandt, hvor det ville være nødvendigt at tildanne sten for, at forbandtet kunne gå op. Overgangen fra munkeforbandt til krydsforbandt hænger da også sammen med en byggeteknisk udvikling, der går fra meget tykke ydermure, ofte i en form for kasse-mursteknik, til tyndere mure udført i fuld mur.

8. Metrologi

Inden et stort byggeri i vore dage påbegyndes, foregår der en meget detaljeret projektering og planlægning. Når arbejdet først er igangsat, er det vanskeligt og ofte meget bekosteligt at ændre på planerne. Byggeforsøgene har måske ikke været helt så stramme i middelalderen, hvor byggeteknikken ikke var helt så kompliceret som i dag. En vis planlægning har dog været nødvendig, når et byggeri så stort som dette skulle igangsættes. Byggeriets arkitekt må, hvis der ikke ligefrem har været tegninger af bygningerne, have haft en sikker forestilling om, hvordan det færdige anlæg skulle se ud og fungere. De nødvendige leverancer af byggematerialer skulle bestilles i god tid eller måske produceres af egne folk, så de kunne være tilstede på byggepladsen, når der var brug for dem.

Men i hvor høj grad har arkitekten planlagt byggeriet? Hvordan har han afsat bygningen i terrænet, og har han anvendt en bestemt måleenhed? Ser man på underetagen, og hvordan hvælvenes søjler og jordbu-er er afsat i forhold til hinanden, må der konstateres temmelig stor usikkerhed ved målafsætningen, og der synes umiddelbart ikke at kunne uddrages nogen måleenhed herfra. Søger vi at sætte os i arkitektens sted og betænker, hvilke hjælpemidler han var i besiddelse af ved udstikningen af grunden, og samtidig tænker på hvilke mål, der vil være nødvendige for at starte bygge-

riet, kan vi måske få en ide om hans metode. Ser vi på planen af underetagen, og forsøger vi os med forskellige simple forhold mellem indvendige og udvendige mål og sammenligner dem med målene på de mindre enheder og påtænker, at der har været anvendt et tolv-talssystem, kan der udledes et simpelt afsætningsmål for den vestlige del af bygningen.

Tages murtykkelsen af nordmuren og vestgavlen som udgangspunkt, viser det sig, at den går op otte gange i længden af det vestlige rum og seks gange i den samlede husdybde.

Med dette som udgangspunkt kan der udregnes en enhed på 171 cm. Dette kunne være længden af arkitektens målestok, der svarer til en favn á 3 alen hver på 57 cm eller 6 fod på 28,5 cm. Dette mål svarer udmærket til den jyske eller lybske alen, der normalt regnes for at ligge mellem 56,6 og 57,7 cm.

Hvis vi med denne enhed som udgangspunkt tegner et kvadratnet, kan vi lægge det over opmålingen af planen og se, hvordan resten af bygningens mål går op med enheden. (fig. 17). Det viser sig da, at vestrummet og midterrummet fint glider ind i systemet, mens østrummet synes at falde helt udenfor. Dette kan betyde, at den fundne enhed ikke er den i virkeligheden anvendte, eller at der er sket noget undervejs i byggeriet, som har ændret planerne.

Går vi tilbage til vestrummet, ser vi, at vestgavlen ikke er helt vinkelret på bygningen. Det har været vanskeligt at afsætte rette vinkler præcist. Ved afsætningen af vinklen er der formentlig enten anvendt Pythagoras læresætning $a^2 + b^2 = c^2$, der gælder for retvinklede trekanter eller forlængelse af en fast vinkel af træ eller metal. Skævheden er ca. 20 cm på 10,20 m eller ca. 2 %, altså ikke nogen alarmerende fejl. En lignende fejlmargen må man regne med ved afsætningen af målene i bygningen. Dels har målestokkens inddeling må-

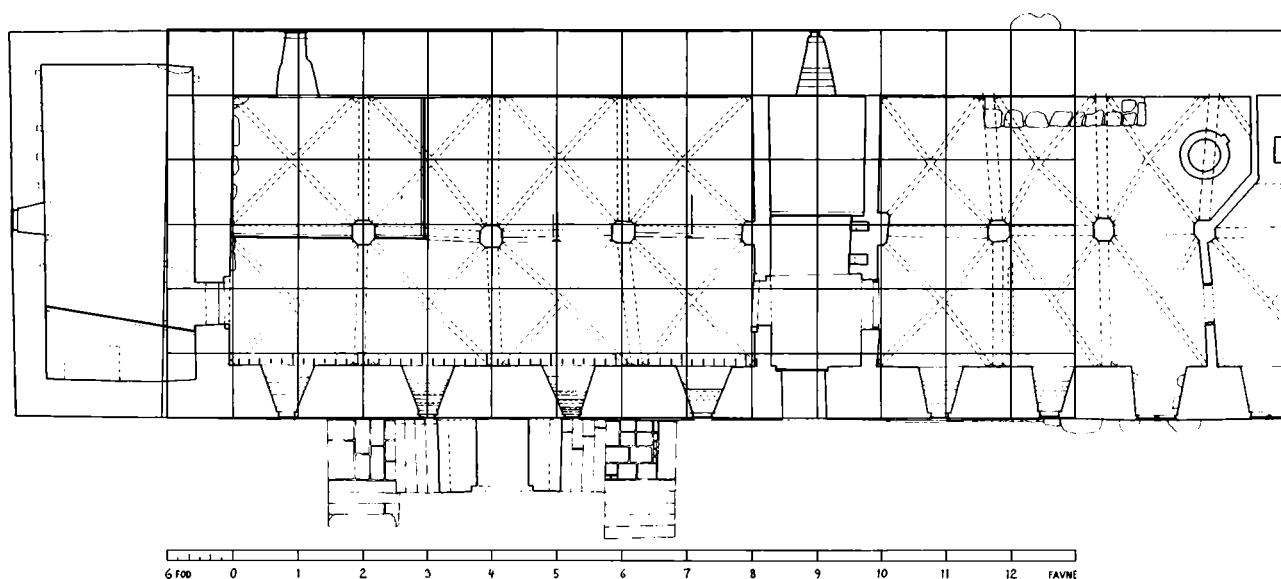

Fig. 17. Målförhold i den vestlige del af underetagen. Kvadratnettet har en sidelængde på 171 cm svarende til nord og vestmurens tykkelse. Sættes dette modul til at være en favn, svarer det til tre alen af 57 cm eller seks fod af 28,5 cm. Målt med denne enhed er nordmuren og gavlen altså en favn eller 6 fod, sydmuren er 5 fod. Den fulde husdybde er 6 favne eller 36 fod, og den indvendige husdybde er 25 fod. Rummets længde er 8 favne eller 48 fod. Det tøndehvævede rum er 12 fod, med skillevægge og 9 fod indvendigt. Måles sydmuren indvendigt fra vest er den østlige pille 3 fod, vinduet 5 fod, pillen 8 fod osv.

ske ikke været helt præcis, dels har den ved længdemål skullet flyttes for hver 3 alen og er måske ikke blevet placeret lige præcist hver gang. Til længere mål har man ganske vist anvendt en målesnor med knuder som inddeling. Målesikkerheden er dog næppe blevet større af denne grund. Andre muligheder for fejl forekommer, når målene skal afsættes enten i jorden med en pind eller på et murforløb med kridt eller ridsemål for derefter at skulle omsættes til materialet. Materialet, der her er teglsten, blev i middelalderen nødt til at være delt bortset fra i 3/4 sten, som er nødvendige for at skabe forbandt i muren. På mindre mål kan teglstens mindste modulmål, en halv sten altså slå igennem og ændre de ønskede idealmål. Stenstørrelse i bygningens middelalderli-

ge del er ca. $27 \times 13 \times 8$ cm. Disse mål svarer, når man lægger fugen til, nogenlunde til den fundne fod og til 6 og 4 tommer afledt heraf.

Hvordan går den fundne enhed nu op i bygningen? Nordmuren og gavlen er som omtalt 1 favn eller 6 fod. Sydmuren er 5 fod. Den fulde husdybde er 36 fod, og den indvendige husdybde er 25 fod. Rummets længde er 48 fod. Det tøndehvævede rum er 12 fod, når skillevæggene måles med, det indvendige mål er 9 fod.

Ser vi på sydmurens inderside, passer også de mindre mål ind i systemet. Måles væggen indvendigt fra det sydvestre hjørne, fås pillen til 3 fod, vindueslysnin-gen til 5 fod, den følgende pille til 8 fod, og videre vinduet til 5 fod, pillen til 8 fod, og det tredje vindue til

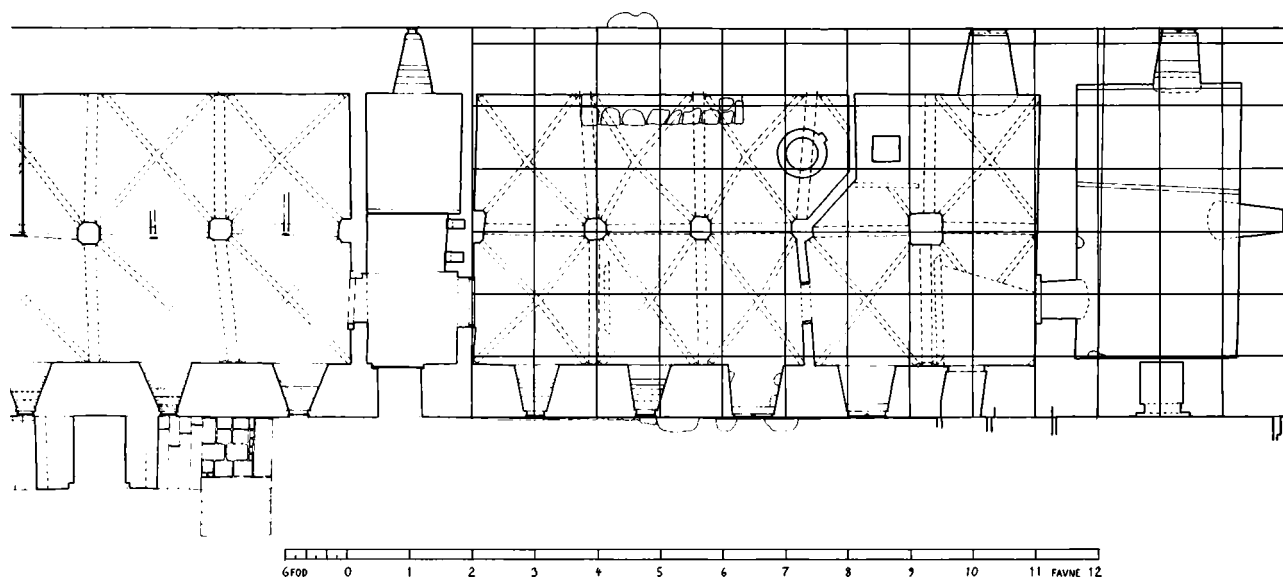

Fig. 18. Målforhold i den østlige del af underetagen. Kvadratnettet har en sidelængde på 165 cm svarende til østgavlens tykkelse. Sættes dette modul til en favn er svarer det til 3 alen af 55 cm eller 6 fod af 27,5 cm. Målt med denne enhed er rummets længde 9 favne eller 54 fod, østfløjens nordgavl er 3 favne eller 18 fod. Hvis de bevarede vinduer i sydturen måles med enheden bliver det fra vest pille 4 fod, vindue 4 fod, pille 7 fod og vindue 4 fod.

5 fod. Nu begynder det at knibe. Hvis systemet skulle gå op, burde væggen have været opdelt i 3 piller á 8 fod, 4 vinduer á 5 fod og to piller á 3 fod, ialt 50 fod, men efter afsætningen af rummet er det kun 48 fod. De sidste mål må reduceres, pillen bliver 7 1/2 fod, vinduet stadig 5 fod og den sidste pille 2 fod. Den sidste halve fod indvindes ved den almindelige skævhed ved afsætningen af de rette vinkler.

Skævheden ved afsætningen af vinduerne, der næppe opfattes i rummet, giver problemer ved afsætningen af gjordbuerne til hvælvene, der sker et par skifter over vinduets indvendige underkarm. I nordturen er gjordbuerne placeret ret nøjagtigt i fjerdedelspunkterne, kun den midterste er forskudt en smule, 5-10 cm

mod øst. I syd har det tilsyneladende været et ønske, at gjordbuen skulle udgå midt mellem vinduerne. Dette medfører, at målet skrider, og at specielt det sydøstre hvælv bliver temmelig skævt. Ser vi på, hvordan målsætningen af vinduerne slår igennem i bygningens ydre, synes der ikke at være sket en målafsætning ude. Dette bestyrker den teori, at det middelalderlige byggeri er tænkt og opbygget indefra ved opbygning af rum, som igen mere eller mindre tilfældigt skaber bygningens ydre fremtræden.

Ser vi på den østlige del af bygningen, går længdemålene ikke op i noget enkelt system. Østrummet er $8 \times 6 + 4$ fod eller 52 fod langt, hvilket ikke kan siges at være noget særligt smukt tal. Er det da en tilfældighed,

at enheden går pænt op i vest- og midt-rummet? Vi ved det ikke.

En forklaring på østendens forskelligheder i forhold til vestenden, der ses både ved at enheden ikke går op, og forskellene i facaden, kan være, at opførelsen har været delt i flere faser. Hele byggearbejdet har jo også ifølge indskriftstavlen taget omkring 4 år.

Søger vi en anden enhed for den østlige del, synes en favn på 1,65 m at gå pænt op. Hvis denne enhed anvendes, bliver østrummet 9 favne eller 54 fod, østfløjens frie nordgavl bliver 3 favne eller 18 fod. Kun to af vinduerne i østrummet har deres oprindelige udformning. Deres og de tilsvarende pillers mål svarer, hvis denne enhed anvendes, til fra vest: Pille 4 fod, vindue 4 fod, pille 7 fod og vindue 4 fod. Det har åbenbart været sværere at afsætte fem hvælv end fire. 5 går ikke op i 54, så hvis målestokken ikke har haft mindre enheder end 1 fod, må man vælge om man vil afsætte 10 eller 11 fod. Afsætningen er tilsyneladende sket fra vest ved at afsætte mellemrummene mellem gjordbuerne på 10 fod. Dette passer ved de første 3 hvælv. Ved de sidste to har man åbenbart valgt at afsætte målet fra østgavlen. Derved bliver det fjerde hvælv lidt bredere end de øvrige. I sydsiden er gjordbuerne åbenbart igen afsat midt mellem vinduerne (fig. 18).

Det mulige byggeskel skulle befinde sig umiddelbart øst for det tøndehvælvede rum i underetagens midte. Der ses dog ikke en tydelig fortanding på dette sted, hvor der både på syd- og nordmuren er sket murreparationer. Regelmæssigheder i murværket og det faktum, at de eneste to skillevejge i bygningen, der står over hinanden, netop er placeret her, taler dog for, at der faktisk er tale om et byggeskel.

Ser vi på vestfløjen og portfremspringet synes den først omtalte enhed en favn på 171 cm igen at være anvendt. Vestfløjens fulde dybde er 5 favne eller 30

fod, porten springer 2 favne eller 12 fod frem fra vestfløjen, og portens indre bredde er 11 fod. Bygningsens vest- og østmur er henholdsvis 6 fod og 5 fod. Vestfløjens længde går dog ikke op med enheden, selv om den er næsten 12 favne lang. Her kan forholdene til åbredden have været afgørende for placeringen af gavlen, idet denne er placeret helt ud til åen.

9. Teglstenen

Teglstenens mål er normalt det mindste modul, der kan regnes med i det middelalderlige byggeri. I hovedsagen anvendes der hele og halve sten. Kun ved false og hjørner anvendes 3/4 sten for at undgå, at lodrette fuger, studsfuger kommer til at stå over hinanden og derved svækker murværket. I middelalderen anvendes 1/4 sten, de såkaldte petringe, forholdsvist sjældent. Dette betyder, at teglstenens mål, specielt på de korte forløb, hvor det er vanskeligt at udligne forskelle ved at øge eller mindske fugebredden, er lige så betydende for bygningens størrelsesforhold, som den anvendte måleenhed, jf. afsnittet om meterologi.

Da teglstenens størrelse har varieret gennem tiderne fra de store middelaldersten, der måler $25-31 \times 11-15 \times 7-10$ cm over den lidt mindre renæssancesten, på $25-27 \times 10-12 \times 7-8$, og 1700 og 1800-tallets såkaldte flensborgsten, $21-25 \times 10-12 \times 3-4,5$ cm til nutidens normalsten, der måler $23 \times 11 \times 5,5$ cm, har man ofte forsøgt at karakterisere de benyttede sten ved nogle gennemsnitsmål for derved at datere dem.

Ganske vist synes der at være noget rigtigt i, at jo større en teglsten er, jo ældre er den. Der er dog så mange undtagelser, at det i praksis er umuligt at datere alene ud fra stenens størrelse. Noget andet er, at et gennemsnitsmål på teglstenene i en bygning kun meget dårligt karakteriserer den anvendte sten. Selv om alle sten i en bygning måske er lavet i den samme form,

er der flere forhold, der gør, at de færdige sten har forskellig størrelse.

Stenens størrelse afhænger selvfølgelig af formens størrelse, og da denne ofte har to rum, kan der allerede her opstå en forskel mellem stenene. Desuden afhænger den færdige stens størrelse af lerets sammensætning, lerets vandindhold og af temperaturen under brændingen.

Rent ler er aluminiumsilikat med kemisk bundet vand. Det er fremkommet ved forvitring af feldspatholide sten. Leret er normalt ikke helt rent, men findes blandet med kiselsyre, calciumcarbonater, magnesiumcarbonater og jernoxyder. Blandingsforholdet mellem calciumcarbonat og jernoxyd er sammen med temperaturen i ovnen bestemmende for, om den brændte sten bliver gul eller rød. Leret kan også indeholde mere eller mindre sand. Jo mindre sand, der er i leret, jo mere svinder det ved tørring, helt op til 9% lineært. Leret kan have forskellig sammensætning forskellige steder i lergraven og vil derfor reagere forskelligt ved brændingen. Hvis leret er for fedt, kan det være nødvendigt at magre det ved at tilsætte sand.

For at leret skal kunne formes og samtidig bevare formen, skal det have et vandindhold på omkring 30 vægt-%. Bliver leret for tørt, under ca. 20%, er det besværligt at forme, og bliver det ret meget vådere end 30%, vil det flyde ud, og de formede stens dimensioner vil ændre sig alt efter, hvordan de bliver lagt på tørrepladsen.

Ved tørring i fri luft kan vandmængden i stenene under gunstige forhold nedsættes til 5-8 vægt-%. Dette resterende vand fordampes under brændingen sammen med det kemisk bundne vand, samtidig med at stenen svinder. Lermassen smelter mellem 1.000 og 1.100 C. Temperaturen i ovnen må derfor holdes mellem 950 og 1.050 C., hvis teglstenene skal blive fuld-

brændte uden samtidig at smelte sammen. Det kan være svært at holde den samme temperatur overalt i ovnen. Alt efter hvordan teglovnens konstruktion har været, og hvordan stenene har været stablet i ovnen, vil de have fået forskellig varme og er derfor mere eller mindre hårdt brændt. Jo mere varme en sten har fået, jo mindre vil den være.

Ved at måle et større eller mindre antal sten, vil man kunne opstille en mere eller mindre nøjagtig fordelingskurve, der teoretisk vil karakterisere en brænding eller hvis forholdene omkring forskellige brændinger er nogenlunde ens, produktionen fra en teglovn.

På bispegården er stenenes størrelser målt 20 forskellige steder på ydermurene og i kælderen.

Et diagram over alle målte sten i middelalderdelen giver en meget bred fordeling af stenstørrelserne, 23-31,5 × 11-15 × 6-9,5 med hovedvægten på størrelsen 27-27,5 × 12,5-13,5 × 7,5-8,5 (fig. 19a).

Ud fra de enkelte diagrammer kan der udledes tre karakteristiske stenstørrelser. Et format på 26-27 × 12,5-13 × 7,5-8 (fig. 19b). Dette format findes i sydmuren og op til ca. 16. skifte i nordmurens vestlige del. Et andet format, 26,5-27,5 × 12-13 × 7,5-8,5 (fig. 19c) med en ret bred fordeling findes i sydmuren og i ydermurene i det vestre overhvalvede rum i underetagen. Det sidste format, 27,5-28,5 × 12,5-13,5 × 8-8,5 (fig. 19d) findes i nordmurens østende og i dens vestende over 16. skifte, samt i det vestre skillerum i underetagen. Sten hjemtaget til Møntergården fra udgravningen af vestfløjen svarer til den sidste stenstørrelse.

At der forekommer flere stenstørrelser i bygningen kan betyde, at der forekommer byggeskel eller måske blot, at der er anvendt teglsten fra flere forskellige teglovne. Alene til den eksisterende bygning er der anvendt ca. 300.000 sten, og til hele anlægget skulle der vel bruges omkring 1 million sten.

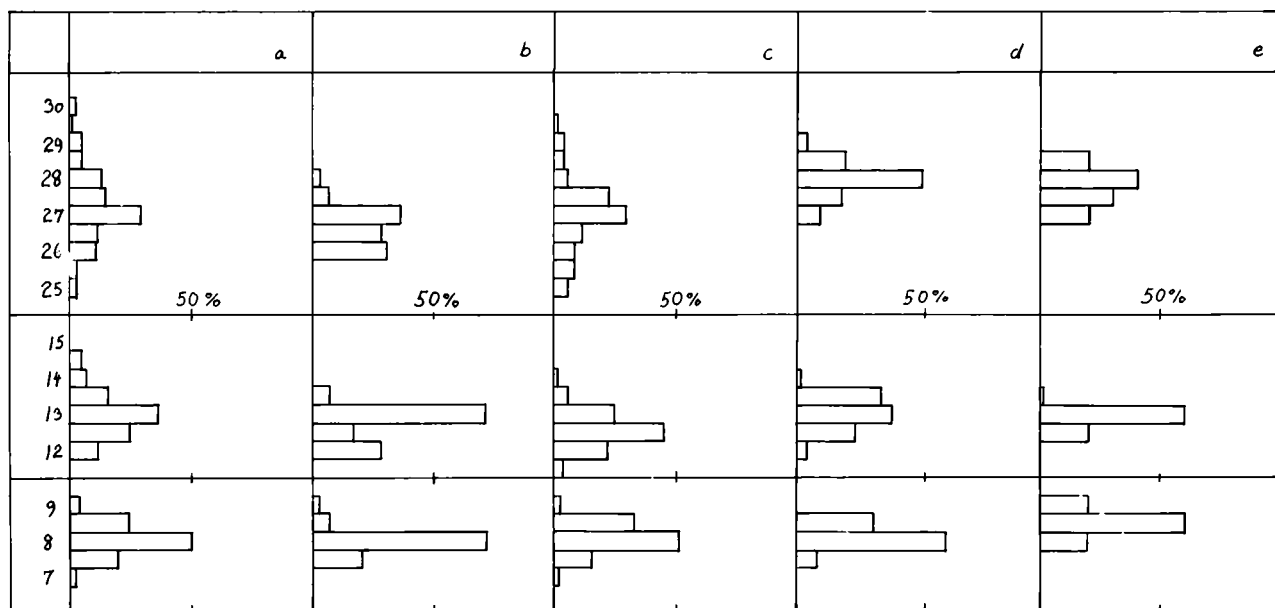

Fig. 19. Teglstenenes størrelse varierer inden for en produktion afhængigt af lerets sammensætning, den formede stens vandindhold og temperaturen ved brændingen. Det er derfor muligt ved at måle et mindre antal sten at opsætte fordelingsdiagrammer som teoretisk karakteriserer hele partiet.

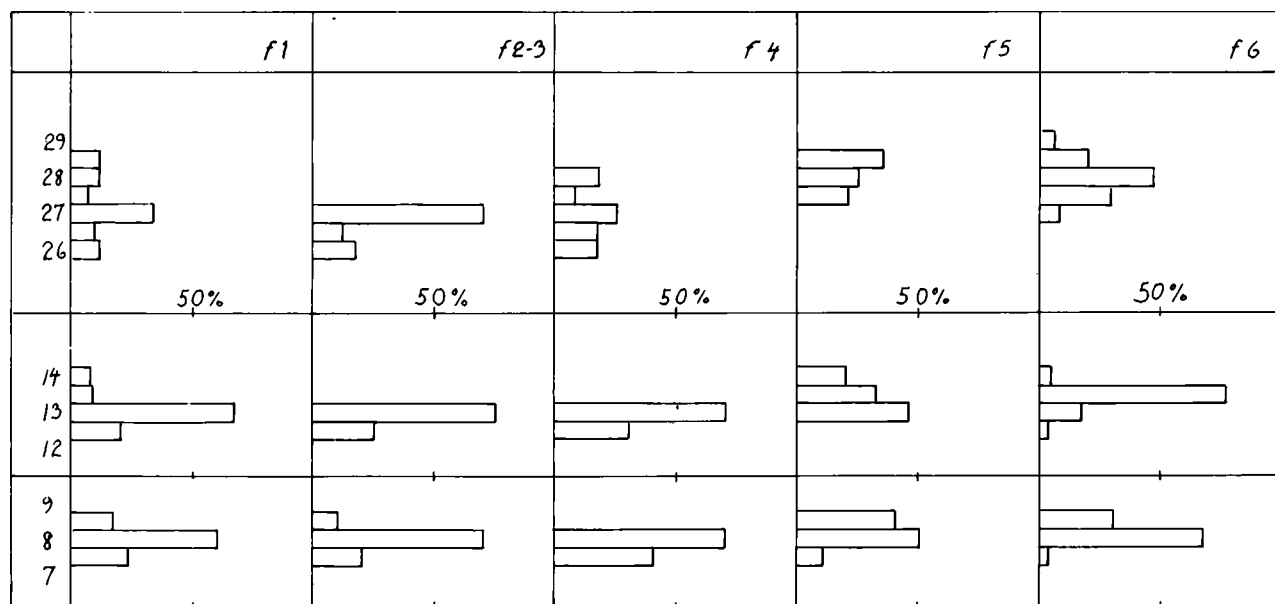
a) Diagram over alle målte sten fra den middelalderlige del af bygningen, stenenes størrelse svinger meget. Ved at se på mål fra begrænsede områder af muren kan der udledes 3 karakteristiske stenstørrelser: b) fra sydmuren og den vestlige del af nordmuren til omkring skifte 16. c) fra sydmuren og fra ydermurene i det vestlige rum i underetagen. d) fra nordmurens østende og over skifte 16 i vestenden. Sten svarende hertil er også fundet under udgravningen af vestfløjen.

Mens b og c ligner hinanden er d væsentlig forskellig fra de andre. Det kan betyde, at der er tale om forskellige byggefaser. Byggeriet må i givet fald være stoppet i kortere eller længere tid efter at den vestlige del af underetagen var bygget men inden overhuelningen var sket, eller måske er man blot her begyndt at bruge sten fra et andet teglværk.

En teglstryger i dag kan, når leret er æltet og har det helt rigtige vandindhold, på akkord producere 12-1300 sten om dagen. Selv om arbejdstiden har været længere end i dag, har en mand i middelalderen næppe kunnet producere mange flere sten. 1300 sten svarer til, at der skal flyttes 8-9 ton ler hver dag. En teglovn af den type, som vi kender fra flere udgravninger med 2-3 indfyringer, kan rumme 9-10.000 sten. Den store

mængde sten, der skulle bruges til bispegårdsanlægget, har altså krævet et teglværk med en meget stor produktion eller leverancer fra flere værker.

De to første af de førnævnte formater ligger ret tæt på hinanden. Den brede fordeling i den anden type kan tyde på, at de nye sten her har været suppleret med genbrugte sten, måske fra den provstegård, som bispren skal have nedrevet til brug for byggeriet. At de

e) Fordelingsdiagram fra underetagens skillerum i krydsforbandt. Målfordelingen her svarer til fordelingen i den øvre del af nordmuren d) og sandsynliggør sammen med de øvrige indicier at væggen er samtidig med byggeriet iøvrigt. Er dette rigtigt er det det ældste daterede krydsforbandt i Skandinavien.

f) Eksempler på fordelingsdiagrammer fra nordmuren. f1) den brede fordeling indikerer her en mulighed for at spore et byggeskel. I f 2-5) er teglstenene målt skifte for skifte, det ses af fordelingen er en i f2 og f3, skifte 14-15 en anden i f5, skifte 17 og en blanding i f4, skifte 16. Som kontrol er der medtaget en måling fra skifte 20, f6 der svarer til skifte 17 det er herved godtgjort, at der fra 16. skifte er anvendt en anden type sten.

fortrinsvis er anvendt inde i underetagen, hvor væggene er svummet, så man ikke umiddelbart kan se spor efter gammel mørtel, peger i samme retning.

Mens de første to typer sten ligner hinanden og måske kommer fra samme produktion, er der en ret væsentlig forskel mellem disse og den tredje type. Dette kan betyde, at der er tale om forskellige byggefaser, f.eks. fordi byggeriet har ligget stille om vinteren, eller måske blot at der er tale om leveringer af teglsten fra et andet produktionssted. Dette må være sket efter, at

den vestlige del af underetagen er opført, men inden overhvelvingen er sket. Samtidig kan der konstateres en stor lighed mellem de tegl, der er anvendt i skillevæggene i krydsforbandt i underetagen og den øvre del af nordmuren, der antyder, at de stammer fra samme produktion, og at murene derfor må være opført omtrent samtidigt. Endelig tyder sammenfaldet af stensørrelser i nordmuren og i vestfløjen på en hurtig udbygningstakt af anlægget (fig. 19).

10. Slutning

Der er stadig en lang række ubesvarede spørgsmål om bispegården. En del af dem får vi vel aldrig svar på, f.eks. hvorfor Jens Andersen midt i Odense byggede et næsten borgagtigt anlæg. Var det erfaringer fra belejringen af Ørkil eller en forudelse om den kommende reformation?

De bevarede bygningsdele i Jomfruklosterets hovedbygning og kulturlagene i dens nærmeste omgivelser vil dog sikkert kunne besvare mange spørgsmål. Samtidig vil de dog sikkert rejse nye, som ikke umiddelbart lader sig besvare.

Spørgsmålet, om der har været en spærremur mod syd eller en sydføj og anlæggets forhold til åen, lader sig sikkert besvare ved en eller to søgegrøfter nord-syd på den nederste del af grunden. Østfløjens udstrækning kan sandsynligvis findes ved en søgegrøft øst-vest, f.eks. gennem porten i bindingsværkslængen. Tilsvarende kan udstrækningen af karnappen måske findes ved en søgegrøft vinkelret på bygningen ved den ene fortanding efter karnappens sidemure. En fladeafdækning ud for indgangen til underetagen kan måske løse de komplicerede forhold omkring den oprindelige indgang til bispegården og det senere trappetårn. Med disse ret begrænsede indgreb vil det være muligt at besvare nogle af de mest påtrængende spørgsmål om anlæggets udseende.

Anlæggets forhold til omgivelserne mod øst og vest er belyst ved de tidligere udgravninger. Mod nord er der gravet omkring hemmeligheden, denne søgegrøft er dog kun ført ca. 4 m mod nord. En fortsættelse af denne søgegrøft vil kunne fortælle om skrænten mod nabogrundene er sekundær i forhold til bispegården.

En bygningsarkæologisk undersøgelse af nordfløjens hovedetage, når denne alligevel skal istandsættes, vil sandsynligvis med små indgreb kunne skabe større

klarhed over den oprindelige indretning, som vi i dag kun kan gisne om.

Anlægget er godt beskyttet, bygningerne er fredet efter bygningsfredningsloven, og de jorddækkede ruiner er fredet som fortidsminde. De arkæologiske vidensbyrd er altså ikke truede, det er derfor ikke absolut nødvendigt at iværksætte undersøgelser. Det giver os god tid til at planlægge de undersøgelser, der måtte være hensigtsmæssige for at øge vores viden om anlæggets historie, og de der er nødvendige, for at anlægget kan leve videre med en anvendelse, der naturligt kan indpasses i bygningerne. Under alle omstændigheder må indgrebene planlægges så de kan begrænses mest muligt, samtidigt med, at de udføres på en sådan måde, at de giver flest mulige oplysninger om anlægget.

Noter

- * Odense Bys Museer takkes for velvillig bistand under den bygningsarkæologiske undersøgelse og for udlån af udgravningsbetretninger. Ebbe Hædersdal takkes for beredvilligt udlån af sit private materiale om bispegården og Odense Bys historie.

1. Arrild Huitfeldt, Danmarks Riges Krønike, Kbh. 1650-52, side 1428.

»Udi lige maade plyndrede og indtog de svindborge borgere Othense Bispegaard de begaffve dennem udi S. Albani Kirche strax hos oc udi andre huus omkring bispegaarden oc skød aff kircken oc husene til huem som sig lod see eller vilde stille til vern aff vyndverne paa bispegaarden. Midlertid finge de nogle offerverfet paa en baad offver grafven som førde ild oc tiære udi porten som icke var hvald oc der med opbrende porten oc i saa maade blefve de gaarden mectige.«

Selv om Arild Huitfeldt (1546-1609) som kansler var forlenet med Vor Frue provsti i Odense fra 1586 behøver han ikke have

- haft den store kendskab til forholdene på stedet under reformati-
onen. I 1586 er bispegården først blevet ombygget siden nedre-
vet af kronen og sandsynligvis igen opbygget af Oluf Bager.
Under alle omstændigheder foregik begivenhederne over 50 år
før han begyndte på sin historieskrivning.
2. Af de følgende uddrag ses, at der har været stor byggeaktivitet på
bispegården i årene 1560-61 og at der har været byggeri igang
helt frem til 1570.
- Kancelliets Brevbøger 1556-60
6. jan. 1560 (Kolding)
- »Til Frantz Brockenhus,
da kongen tidligere har talt om at opbygge biskopsgaarden i
Otthense... skal begyndes straks efter fastelavn, ... Kongens tøm-
mermand, Hans Lyckov i København skal komme og hugge
spæret og andet som behøves til bygningen, kongens moder vil
drage did oc bese al lejligheden og forordne hvorledes der skal
bygges.«
27. marts 1560 (Aarhus)
- »Til Otto Rud
Bygningen på biskopsgaarden i Otthense skal gøres færdig så
snart som muligt.
Kongen har bef. H. Magnus Giilden Stierne strax at sende kon-
gens tømmermand Hans Løckov med sine svende og redskaber
till Otthense og at sende det nødvendige tømmer til spæret paa
bygningen til Kertheminde, hvor Otto Rud skal lade det hente.
Kongens moder vil bestille vinduer til salen oc til 2 herremag,
derimod skal han lade gjøre vinduer til de andre gemene kamre
af det almindelige slags i rudeværk, saa billig som muligt.«
15. april 1560 (Em kloster)
- »Til Frandtz Brochenhus.
Da der mangler kalk til byggeriet paa biskopsgaarden i Otthen-
se, skal han lade Otthe Rudt faa saa megen kalk som behøves,
dog saaledes, at han beholder nok tilbage til at hvidte Nyborg
slot med.«
20. aug. 1560 (Halsted Kloster)
- »Til Jacob Brochenhus
med det allerførste at lade slaa saa mange murankre og søm, som
Hr Magnus Gylden Stierne tilskriver ham på jeirnhytten (i Skå-
ne) til brug ved bygningen paa kongens gaard i Otthense ...«
- Kancelliets Brevbøger 1561-65
7. jan. 1561 (Koldinghus)
- »Befaling til Jens Jul at skaffe denne brevviser M Peter, der skal
bryde nogle sten i egnen omkring Randers til bygningen på Ot-

hense gaard, den nødvendige hjælp til stenenes brydning og un-
derhold til de 3 karle, som M Peter har med sig, og som skulle
undervise de andre i at bryde sten; naar stenene ere brudte, skal
han lade dem føre til skibsbroen i Aarhus«.

21. sep. 1561

»Odensegaard. Den paabegyndte bygning paa gaarden skal gø-
res færdig til foraaet.«

Kancelliets Brevbøger 1566-70

29. nov. 1570

»Til Chr. Pouelsen prior.

Da oprydning af aaen og fjernelse af dæmning vil være til skade
for grund volden paa den bygning kongen selv vil opføre til
Odensegaard, forbydes det til kongen selv kommer.«

3. Kancelliets Brevbøger 1571-75

28 juli 1575

Erich Rosenkrantz maa indtil videre holde hus paa ladegaarden
uden for Ottense da Ottensegaard skal nedbrydes.

s.d.

Da kongen har beset St Hans Kloster og fundet at det er langt
bedre at holde hus paa og bo i for kongen end biskopsgaarden,
skal Erich Rosenkrantz straks lade klosteret istandsætte og forsy-
ne med kamre og gode værelser. Han maa ikke alene, som han
har begæret, nedtage de nye stalde og gamle huse paa biskops-
gaarden og opsætte dem paa St Hans Kloster, men ogsaa det nye
hus paa biskopsgaarden, da der heri findes sten, tømmer og
andet, som kan bruges til klosterets bygning, Udgiften til ar-
bejdsfolk og andet skal blive godtgjort ham i hans regnskab, men
han skal paase, at der kun bygges til nødtørft, og selv paa det
aller nøjeste tinge med haandværksfolkene om arbejdet.

Odensegaards Lensregnskaber 1576-77. R.A.

25. nov.-2. dec.

Bryder kampestien op paa bispegaarden och ager chend chill
closteredt, och fører jord, grus och andre (...) af borigven ifraa
che nynevndt huus, og andet mere gjort er.«

18. mar.-25. mar.

»Haffuraget och brødt kampstieen, i bispgaarden och hidt til
closteret.«

Kancelliets Brevbøger 1576-79

5 juni 1578

»... skal udlægge dem fyldest derfor i jord paa marken eller
andre haver i byen, men maa ikke tvinge dem til at tage jord
hvor bispegaarden stod, da de ikke uden stor bekostning kunne
rydde den.«

4. Kancelliets Brevbøger 1576-79
10. jan. 1579
Skøde fra Kronen til Oluf Bager.
»Det jordsmon, som bispegaarden tilforn har staaet paa, med hvis gammel sten i samme hus der fandtes, og den lille holm, som derhos ligger fri vej til jordsmonnet ad adelsvejen som fra gammel tid, og til holmen skulde lehnsmanden forevise hvor der skulle lægges en bro ...«
Selv om der er revet meget ned i de foregående år er der altså stadig en bygning på grunden da Oluf Bager køber.
5. I Odense Bys historie s. 225 nævner C. T. Engelstoft i en note, at familien Akelei ejede gården efter Oluf Bager (OB). Denne oplysning har imidlertid ikke kunnet bekræftes. Den første ejer, der nævnes efter OB er Claus Brockenhuus (CB), der i Jørgen Brahes (JB) dagbog nævnes som ejer i 1625, hvor JB på menige adelens vegne forhandler om CB om køb af ejendommen, uden at der dog blev handlet. Samme sted oplyses, at prinsen 17. nov. 1625 var Morits Ascherslebens (MA) gæst på bispegården. CB, der skrev sig til Søndergårde, var MA's morbroder. Han handlede tilsyneladende med ejendomme, og har således bl.a. været i besiddelse af Nordskov, Løgismose, Broholm og Klingstrup. Den sidste ejede han sammen med MA. Nordskov havde tidligere været i slægterne Akeleies og Ascherslebens eje. Det kan således ikke afvises, at der kan have været en forbindelse mellem slægten Akeleie og bispegården. Jørgen Brahes dagbog, eller snarere uddrag af den findes i Karen Brahes bibliotek på LAF under D II, 34 og udgivet ved Vedel Simonsen i Hr Jørgen Brahes Levnedbeskrivelse KB 42-241-8°.
6. Skøde fra Steen Brahe til Preben Brahe, Sophie Brahe og Anne Brahe. 24. mar. 1662.
Skøde fra Preben Brahe, Anna Brahe, og Birgitte Brahe til Karen Brahe. 19. okt. 1700.
Begge i LAF, Odense Adelige Jomfrukloster, Adkomster 1630-1871.
7. Indskriftstavlen er beskrevet i E. Pontoppidan: Mamora Danica 1739-41,;
Domus Gynæcei Othiniani priftinis temporibus & quidem ab anno 1504.
Mmm
fedes Eipiscopalis ab Episcopo Johanne Andreæ Beldenak (: calvæ cervicis) extru & a istiusmodo insignita est inscriptione:
R.P.
D. JOH. ANDR.
Episcop Otthin
hanc curiam coepit erigere anno Domine MDIV consemnavit illam MDVIII Erectionis anno primo valuit modius annonæ tres solidos, frequenti qvatuor, cæteris annis ut communiter.
8. Henrik Behrmann, Christian den Andens Historie Bd. 2 p 64, anm. 14. Kbh 1815.
9. Biografisk Leksion 1. og 3. udg. C. Paludan-Müller: Jens Andersen Beldenak, 1837.
10. I stikket over det underliggende kældervindue er der en hugget åbning, der korrespondere med nichen bag panelet i spisestuen. Denne åbning stammer sandsynligvis fra en madelevator, der har kunnet bringe maden fra køkkenet i kælderen til spisestuen. Herved kunne man i klostertiden undgå at maden enten skulle bringes gennem priorindens værelser eller over gården for at komme fra køkkenet til spisestuen.
11. Rapporter over de foreløbige undersøgelser af Det adelige Jomfrukloster/ den middelalderlige bispegård i Odense, vedrørende vestfløj og portbygning, udført af Odense Bys Museer, Møntergården. 8. okt 1976, 20. dec. 1976 og nov. 1977.
12. Anemette S. Christensen: Lidt om torve og gader i det middelalderlige Odense, Hikuin 7, 1981. note 23, 25, 26, 36 og 37.
13. Mageskiftebrev på pergament i LAF. Odense Magistratsarkiv, 1508.
14. Kancelliets Brevbøger 1584-88, 1.3.1585.
15. Udgravningsberetning fra Odense Bys Museer, Møntergården.
16. Udgravningsberetning, Albani Kirke, Odense, 1983. Odense Bys Museer, Møntergården. Fundamentsstenes overflade lå i kote 5,35-5,40.
17. Rapport over kælderundersøgelsen i Odense Adelige Jomfrukloster, af Ebbe Hædersdal, sep. 1977. Odense Bys Museer, Møntergården.